

Graven naar de Graaf...

Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse, grafelijk leen Leeuwenburg/ Mijnsherenherberg aan de Voorstraat 244.

Gemeente Dordrecht

M.C. Dorst

Bureau Monumentenzorg & Archeologie
Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl

Graven naar de Graaf

Archeologisch onderzoek naar
het laatmiddeleeuwse, grafelijk
leen Leeuwenburg/
Mijnsherenherberg aan de
Voorstraat 244.

Gemeente Dordrecht

M.C. Dorst

2011

Colofon

ISSN: 1876-2379
ISBN: 978-90-8932-045-2
Tekst: M.C. Dorst
Redactie: D.B.S. Paalman
Afbeeldingen: Bureau Monumentenzorg &
Archeologie (tenzij anders vermeld)
Vormgeving: SPA Uitgevers, Zwolle
Drukwerk: Molenberg Repro, Zwolle
Uitgave: Gemeente Dordrecht, maart 2011
Gemeente Dordrecht
Sector Stadsontwikkeling / Afdeling Inrichting Stadsdelen
Bureau Monumentenzorg en Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 639 64 02
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl

© Gemeente Dordrecht, 2011

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1. Inleiding	5
1.1. Algemeen	
1.2. Administratieve gegevens	
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1. Plangebied, onderzoeksgebied en huidig grondgebruik	
2.2. Geplande werkzaamheden	
2.3. Archeologische verwachting en advies	
3. Archiefonderzoek	9
4. Doel veldwerk	17
5. Methoden veldwerk	19
6. Onderzoeksresultaten	21
6.1. Lithostratigrafie	
6.2. Bewoningssporen en vondstmateriaal	
6.2.1. Middeleeuwse houtbouwperiode: tweede helft 13 ^e eeuw	
6.2.2. De middeleeuwse en 16 ^e -eeuwse baksteenbouwperiode: 14 ^e - 16 ^e eeuw, vermoedelijk tot 1585	
6.2.3. De postmiddeleeuwse periode: 1585 - 18 ^e eeuw	
6.2.4. De postmiddeleeuwse periode: 19 ^e - 20 ^e eeuw	
7. Samenvatting en conclusies	67
7.1. De middeleeuwse houtbouwfase	
7.2. De middeleeuwen na 1300 tot en met de 1585	
7.3. De postmiddeleeuwse periode: 1585 - 20 ^e eeuw	
Literatuur	69
Afkortingen	70

1. Inleiding

1.1. Algemeen

In opdracht van Van Omme & De Groot, Projectontwikkelaars en Bouwers uit Rotterdam, is in het plangebied 'Voorstraat 244' te Dordrecht door het Bureau Monumentenzorg & Archeologie van de gemeente Dordrecht een definitief archeologisch veldonderzoek uitgevoerd. Door de beoogde sanering en nieuwbouw zouden aanwezige archeologische waarden worden aangetast en vernietigd.

Een archeologisch onderzoek kan bestaan uit de volgende onderzoeksfases:

- Fase 1. De inventarisatie en waardering van archeologische waarden. Een inventarisatie bestaat doorgaans uit het uitvoeren van een bureauonderzoek waarbij een archeologische verwachting voor het plangebied wordt opgemaakt. Deze verwachting wordt door middel van een inventariserend veldonderzoek getoetst. Bij een inventariserend veldonderzoek kan worden onderscheid in een verkennende, een karterende en een waarderende fase. Inventariserend veldonderzoek kan, afhankelijk van de archeologische verwachting, worden uitgevoerd door middel van boringen en/of proefsleuven.
- Fase 2. De selectie van behoudenswaardige archeologische vindplaatsen en advisering over het beleid ten aanzien van vindplaatsen.
- Fase 3. De documentatie van behoudenswaardige, maar niet in situ te handhaven archeologische waarden.

Dit document betreft de rapportage van de laatste fase van archeologisch onderzoek, namelijk het definitieve veldonderzoek: een opgraving. Gezien de aard van het plangebied, namelijk een vrijwel volledig bebouwd perceel in de binnenstad, was het uitvoeren van een vooronderzoek in het veld niet mogelijk. Op basis van een kort bureauonderzoek is geconcludeerd dat er zeer waarschijnlijk onverstoorde archeologische waarden direct onder het maaiveld aanwezig zouden zijn. Tijdens het veldwerk zijn hoofdzakelijk de middeleeuwse en postmiddeleeuwse baksteenbouwfases gedocumenteerd. Het veldonderzoek was met name hierop gericht omdat alle muurwerk in de bodem verwijderd zou worden om de geplande boor- en heiwerkzaamheden mogelijk te maken. De dieper gelegen middeleeuwse bewoningslagen die gekenmerkt worden door houten huisbouw zouden door de nieuwbouwplannen minder worden verstoord. Bewoningssporen uit deze periode zijn in mindere mate aangetroffen en gedocumenteerd.

Na uitvoering van het veldonderzoek is een uitgebreider bureauonderzoek uitgevoerd, zoals beschreven in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4, 5 en 6 zijn de vraagstellingen, onderzoeksmethoden en de resultaten van het veldwerk beschreven.

Ten slotte zijn in hoofdstuk 7 de conclusies van het onderzoek verwoord.

Bevoegde overheid

Voor vragen over de conclusies in dit rapport kan contact worden opgenomen met M.C. Dorst, senior archeoloog, Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 639 84 21.

1.2. Administratieve gegevens

Aard onderzoek:

definitief archeologisch onderzoek

Projectcode:

0816

ARCHIS:

Onderzoeksmeldingsnr. 29541

Vondstmeldingsnummer 415614

Periode:

Late Middeleeuwen – Nieuwe Tijd

Datum onderzoek:

9 – 30 juni 2008

Plangebied:

Voorstraat 244

Provincie:

Zuid Holland

Gemeente:

Dordrecht

Plaats:

Dordrecht

Toponiem:

Voorstraat 244, Mijnsherenherberg

Kaartblad:

38C

RD-coördinaten:

NO-punt: 105.432 / 425.432

ZO-punt : 105.451 / 425.406

ZO-punt: 105.452 / 425.400

ZW-punt: 105.446 / 425.396

ZW-punt: 105.443 / 425.401

ZW-punt: 105.440 / 425.399

NW-punt: 105.419 / 425.426

Kadastrale gegevens:

Gemeente code: DBD00

Sectie: H

Perceelnrs.: 503

Opdrachtgever:

Van Omme & De Groot, Projectontwikkelaars en Bouwers

Heemraadssingel 223

3023 CD Rotterdam

Contactpersoon: dhr. M. Leedekerken

mleedekerken@vanomme-degroot.nl

Uitvoerder(s):

Bureau Monumentenzorg & Archeologie

Projectleider:

dhr. M.C. Dorst (senior-archeoloog Bureau M&A)

Projectmedewerkers:

dhr. T.H.L. Hos, dhr. J. Nipius, dhr. P. Sannen, (Bureau M&A), dhr. A. Bosman, dhr. B. Brozius, mevr. T. Busch., dhr. L. de Vlaming

Autorisatie Bevoegde overheid:

Gemeente Dordrecht

Autorisatie onderzoek:

mevr. H. Kromkamp (hoofd Bureau M&A)

Autorisatie rapport:

mevr. J. Hoevenberg (senior-archeoloog Bureau M&A)

Archivering projectgegevens en vondstmateriaal:

Analoog/digitaal: Archief Bureau Monumentenzorg & Archeologie/ www.dordrecht.nl/archeologie, e-depot Nederlandse Archeologie (<http://www.dans.knaw.nl>)

Vondsten: Stadsdepot Gemeente Dordrecht

Code: 0816

2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1. Plangebied, onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het plangebied bevindt zich in Dordrecht en betreft het perceel Voorstraat 244, dat in het noorden wordt begrensd door Voorstraat 238 en 248 en in het zuiden door de Steenstraat (afb.1a en 1b). Het plangebied meet circa 25 x 40 m (circa 1000 m²), de centrumcoördinaten zijn X: 105.434, Y: 425.425.

Het plangebied was vrijwel geheel bebouwd en in het pand was tot kort voor de sloop de beddengoedzaak Montimeubel gevestigd. De rooilijn aan de Voorstraat was geheel bebouwd, alleen aan de achterzijde (Steenstraat) van het pand was een onbebouwde plaats met oppervlakteverharding. Het onderzoeksgebied betrof het gehele plangebied en de archeologische werkzaamheden zijn gestart na de sloop van het bovengrondse deel van de bebouwing en de aanwezige betonvloer.

2.2. Geplande werkzaamheden

Op de locatie zal een nieuw winkel- en woonappartementencomplex worden gebouwd. Alle bestaande bebouwing zal hierbij worden gesloopt en binnen het gehele plangebied zal nieuwbouw plaatsvinden. De geplande semi-hoogbouw zal door middel van een uitgebreid palenplan gefundeerd worden. Hiervoor zouden alle bestaande funderingen (en ouder muurwerk) verwijderd worden. De exacte ontgravingsdiepte was dus voorafgaand aan de ondergrondse sloopwerkzaamheden onbekend.

2.3. Archeologische verwachting en advies

Aangezien het plangebied is gelegen in het oudste deel van de stadskern, was duidelijk dat er zeer waarschijnlijk behoudenswaardige bewoningssporen zouden zijn. Deze kunnen dateren uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, mogelijk vanaf circa de 12^e - 20^e eeuw. Voor de locatie gold dus een zeer hoge archeologische verwachting op de aanwezigheid van archeologische waarden uit de Late Middeleeuwen. Het was echter niet duidelijk in welke mate de verwachte bewoningssporen door (sub)recente bouwactiviteiten waren verstoord. Daarom is geadviseerd de ondergrondse sloop- en graafwerkzaamheden archeologisch te laten begeleiden. Direct na de start van de graafwerkzaamheden werd duidelijk dat er muren uit zowel de postmiddeleeuwse als de Middeleeuwen, vrijwel onverstoord aanwezig waren. Daarom is besloten de graafwerkzaamheden onder volledige archeologische regie uit te voeren en het onderzoek op te waarderen tot een definitief archeologisch onderzoek, oftewel een opgraving.

Afb. 1a. Ligging van het plangebied Voorstraat 244 te Dordrecht.

Afb. 1b. Ligging van het plangebied Voorstraat 244 te Dordrecht.

3. Archiefonderzoek

Voorafgaand aan het veldonderzoek was bekend dat in het plangebied een pand heeft gestaan dat bekend stond als “*Mijnsherenherberg*”. Dit huis zou het bezit zijn geweest van de graven van Holland, die het pand gebruikten voor vergaderingen en als overnachtingsplek wanneer deze voor zaken in Dordrecht moesten zijn. Om deze aanname te toetsen is door dhr. E. Havers een archiefonderzoek uitgevoerd.¹ Alle leenovereenkomsten die door het grafelijk hof werden aangegaan werden geregistreerd door de grafelijke kanselarij. In registers die te raadplegen zijn bij het Nationaal Archief, zijn alle akten in kopie opgenomen. De originele akten of charters, geschreven op perkament en voorzien van aanhangend grafelijk zegel, zijn voor een groot deel verloren gegaan. Van de leenovereenkomsten voor het huis aan de Voorstraat is – voor zover bekend – geen exemplaar bewaard gebleven. Door de nauwkeurige afschriften in de registers is de inhoud van die stukken echter nog wel bekend. De leenregisters geven over de grafelijke herberg informatie van 1396 tot 1613. De onderstaande tekst is grotendeels overgenomen uit de rapportage van E. Havers. Hierin wordt met name de geschiedenis van dit grafelijk leen weergegeven.

Het grafelijk leen: Reynouts Huyse, Porte Malburg, Huis Leeuwenburg, Mijnsherenherberg

Gedurende de Late Middeleeuwen reisden vorsten voortdurend in hun gebied rond om hun gezag te bevestigen. Door ter plaatse de lokale leiders te ontmoeten bleven ze op de hoogte van de ontwikkelingen. Zo kwam de Hollandse graaf met zijn gevolg ook regelmatig in Dordrecht. Hier beschikte hij over een aantal gebouwen, dat vaak wordt aangeduid als het ‘grafelijk complex’. In de vroegste periode was dit het gebied dat in de huidige situatie wordt omsloten door de Gravenstraat, Wijnstraat, Schrijversstraat en Kuipershaven. Gedurende de eerste helft van de 14^e eeuw was een groot huis op de hoek van de Gravenstraat en de Wijnstraat in gebruik als grafelijke herberg. Dit huis, genaamd Huis Henegouwen, is genoemd naar het grafelijk geslacht dat van 1299 tot 1354 over Henegouwen, Holland, West-Friesland en Zeeland regeerde. Bij het overlijden van Jan I in 1299 stierf het Hollandse Huis uit. Dit werd opgevolgd door de graven van het Henegouwse Huis. We weten weinig van het grafelijk hof in Dordrecht. Wel is bekend dat de bouw van de Grote Zaal (nu Ridderzaal) en andere gebouwen in Den Haag, door graaf Willem II (1234-1256) en zijn zoon Floris V (1256-1296), tot gevolg had dat het grafelijk hof vrijwel permanent daar gevestigd werd. Een grafelijke herberg in Dordrecht was daarom voldoende en daarin voorzag Huis Henegouwen. Door onbekende reden, wellicht was het te groot of te kostbaar, werd het Huis Henegouwen in 1389 verkocht aan particulieren.² Mogelijk is dit gerelateerd aan het overlijden in datzelfde jaar van de toenmalige graaf van Holland: Willem V. Deze Willem van Beieren werd in 1358 krankzinnig verklaard en daarna opgevolgd door zijn broer Albrecht van Beieren.

Om toch nog gepaste huisvesting in Dordrecht voorhanden te hebben, werd daarvoor een huis aan de Voorstraat in gebruik genomen. Van dit pand is niet duidelijk of dit voordien particulier bezit was, of al direct in het bezit was van de Hollandse graven.

Gezien de beschrijvingen uit latere perioden was dit een vrij groot huis met een ruime binnenplaats, een tuin met daarachter stallen. Wellicht was het één van de eerste stenen huizen aan de Voorstraat.³

Aan de andere kant van de links van dit pand gelegen Nieuwstraat, lag het omsloten gebied van het Augustijnenklooster. Dit kloosterterrein is waarschijnlijk aan de orde geschonken door de graaf van Holland. Ook andere delen in het stadsgebied waren kennelijk vanouds grafelijk bezit. Dat zou de verklaring zijn voor het feit dat de aan de Voorstraat gelegen grafelijke herberg door particulieren bewoond werd en tegelijk een leengoed was. Hiervoor werd aan de graaf een bedrag betaald, dat heergewaad werd genoemd. Dit was echter een symbolisch bedrag, de te betalen som was berekend in een muntsoort die niet meer in gebruik was en het bedrag bleef meer dan een eeuw gelijk.

Het beleende pand was dus grafelijk bezit, maar in gebruik door particulieren. De bewoner betaalde ongetwijfeld een forse huur of werd zo beloond voor bewezen diensten, maar had ook de verplichting (of eer) om de graaf en zijn gevolg te ontvangen wanneer hij in Dordrecht verbleef. De leenman die daar mocht wonen, was dus tevens grafelijk herbergier. Hij moest zorgen voor voldoende ruimte en voorraden en gaf leiding aan het bedienend personeel. Bij een dergelijke leenrelatie wordt door de leenheer een gebied, ambt of gebouw in leen gegeven aan de leenman of vazal. Dat was de gebruikelijke gang van zaken in het feodale stelsel, dat kenmerkend is voor de Middeleeuwen. De graaf van Holland was zelf leenman van de Duitse keizer, maar dat nam niet weg dat hij zelf ook als leenheer kon optreden. Gunstelingen werden zo beloond voor bewezen diensten. Daar stond natuurlijk tegenover dat zij de leenheer trouw zwoeren en beloofden hem te helpen wanneer daar om werd gevraagd. Bij het in leen geven van een huis, golden weer andere tegenprestaties, zoals de reeds genoemde taken. Een bezoek van de graaf kwam echter nog maar zelden voor. Alleen graaf Albrecht van Beieren verbleef bijna permanent in Holland en zijn hofhouding in Den Haag nam vorstelijke allure aan. De 15^e -eeuwse graven Philips de Goede en Karel de Stoute waren daarentegen maar zelden in Holland, laat staan op de Dordtse Voorstraat.

Door de 17^e -eeuwse historicus Balen werd een aantal grafelijke bezoeken genoemd. In 1385 was Albrecht van Beieren op 23 mei in Reynouts Huyse om de nieuwe schepenen en raden persoonlijk de eed af te nemen.⁴ In 1386 kwam de graaf en zijn gemalin daarvoor opnieuw naar de herberg. Vermoedelijk is dit de oudste aanduiding voor dit pand, dat toen mogelijk nog particulier bezit was. In de daaropvolgende periode is er met zekerheid sprake van een grafelijk leen en werd het in de registers van de leenkamer van de grafelijke kanselarij in Den Haag aangeduid met de naam Huis Leeuwenburch.

Leenheren van Huis Leeuwenburch ⁵	Jaartal van akte/overdracht
Hendrik van Malburg Ottenz.	20 juni 1396
Otto van Malburg, na overlijden van zijn vader Hendrik	22 april 1410
Saris Reinoutsz., na overlijden van zijn vader Reinout Sarisz.	19 december 1434
Jan Reinout Sarisz., na overlijden van zijn broer Saris Reinoutsz.	21 april 1441
Gerard Oom [Oem], bij overdracht door Jan Reinoutsz.	19 mei 1442
Godschalk Oom van Wijngaarden voor Margaretha, dochter van Gerard Oom, na overlijden van haar vader.	28 maart 1457
Godschalk Oom van Wijngaarden, na overlijden van zijn nicht Margaretha.	9 april 1461
Floris Oom van Wijngaarden, na overlijden van zijn vader Godschalk.	14 april 1463
Jacob Oom van Wijngaarden, na overlijden van zijn vader Floris.	20 april 1478
Godschalk van Wijngaarden, na overlijden van zijn vader Jacob.	4 januari 1528
Cornelis van Driel Nikolaasz, bij overdracht door Floris van Wijngaarden, voogd voor diens broer Godschalk.	28 maart 1539
Mr. Adriaan Wenzes, advocaat bij het Hof van Holland, voor Jacob van Driel, na overlijden van zijn vader Cornelis.	8 januari 1557
Na splitsing van het leen:	
Voorste deel: Cornelis Back Jacobsz, lakenkoper, bij overdracht door Jacob van Driel Cornelisz.	7 juli 1585
Cornelis Back bij overdracht door Jacob van Driel.	8 juli 1586
Achterste deel: Emanuel van der Steen, bij overdracht door Jacob van Driel, zijn schoonvader.	15 januari 1610
Op 13 maart 1613 werden Cornelis Back en Emanuel van der Steen ontheven van het leenverband en zijn vanaf dan particulier eigenaars.	

Tabel 1. Een overzicht van de leenheren van Huis Leeuwenburg.

De leenmannen/bewoners van Leeuwenburch waren alle telgen van vooraanstaande geslachten en bekleedden vaak hoge bestuurlijke en geestelijke functies. Bovendien is duidelijk dat het leenverband erfelijk was. Leden van de familie van Malburg waren onder andere burgemeester en schepen. De zoon van Albrecht van Beieren, Willem VI, logeerde in het huis toen hij in 1407 terugkeerde van de inname van de stad Gorinchem, die zich tijdens de zogenaamde Arkelse Oorlogen aan de Kabeljauwse zijde had geschaard.⁶ Otto van Malburg trad toen op als gastheer en naar hem is het pand ook wel aangeduid als 'Porte Malburg'. De hele politieke elite van Dordrecht vergaderde met de graaf over de situatie in de regio in de opnieuw opgelaaide Hoekse en Kabeljauwse twisten. Willem VI overleed in 1417 en werd in eerste instantie opgevolgd door zijn dochter Jacoba van Beieren. Haar oom Jan van Beieren, die bisschop-elect van Luik was, zag dit echter als een uitgelezen kans op de grafelijke macht in de drie gewesten Holland, Zeeland en Henegouwen. Het kerkelijke leven was aan hem niet besteed en waar hij kon hielp hij zijn broer Willem VI in zijn strijd tegen de Friezen en voerde hij een prive-oorlog tegen Jan van Arkel tijdens de Arkelse Oorlogen. Door zijn gewelddadige optreden tegen opstandige Luikse gilden in 1407-1408, had hij de bijnaam Jan zonder Genade gekregen. De Rooms koning Sigismund wees, uit angst voor een Bourgondische machtsovername, de graafschappen toe aan Jan van Beieren. De machtsstrijd tussen Jacoba en Jan deed de Hoekse en Kabeljauwse twisten opnieuw ontbranden en werd uiteindelijk gewonnen door Jan van Beieren (afb. 2). Na de ondertekening van een vredesverdrag (de Zoen van Woudrichem) in 1419 werd hij in feite de nieuwe graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen. In juli 1422 was de nieuwe graaf in Dordrecht en voerde overleg met het stadsbestuur in "...zijnre Herberge, tot Goidscalc van Malburch."⁷ Hij stierf in 1424 nadat hij door de ridder Jan

van Vliet werd vergiftigd. Na hem zijn er waarschijnlijk geen grafelijke bezoeken meer aan dit pand in Dordrecht geweest.

In deze periode vond ook een opmerkelijke gebeurtenis plaats in het huis Leeuwenburch. Zweder, bisschop van Utrecht, die tijdens een opvolgingsstrijd met Roelof van Diephout in Dordrecht verbleef, voerde in 1431 een proef uit. In Dordrecht werd een stukje hout bewaard van het kruis waaraan Jezus stierf. Dit zogenaamde 'Heilige Hout' zou door een Dordtse pelgrim uit Palestina zijn meegevoerd. Jaarlijks werd een processie gehouden met deze splinter als het vereerde middelpunt.⁸ De proef bestond eruit dat een groot vuur werd gemaakt – waarschijnlijk op de ruime binnenplaats van Huis Leeuwenburg – waar het vereerde deel van het kruis in werd gegooid. De overlevering verhaalt dat dit stuk hout ongeschonden uit de brandstapel tevoorschijn kwam. Daarmee werd bewezen dat het inderdaad om een stuk heilig hout ging.⁹

Het grootste aantal politieke en geestelijke ambtsdragers van de stad Dordrecht werd, gedurende de Middeleeuwen tot aan de Reformatie, geleverd door de familie Oem¹⁰. Godschalk Oom van Wijngaarden was in 1434 bijvoorbeeld raad- en rentmeester generaal van Zuid-Holland. In 1432 werd hij beleend met de Heerlijkheid van Wijngaarden en voegde dit aan zijn familienaam toe. Zijn zoon Floris was baljuw van Zuid-Holland en burgermeester van Dordrecht tussen 1464 tot 1473. Daarna was hij in 1474 en 1475 de schout. Gezien deze functies zal Floris Oem zeer waarschijnlijk zelf in het huis hebben gewoond. Ook klonnen enkele leden van deze familie op tot hoge functies aan het grafelijke hof.

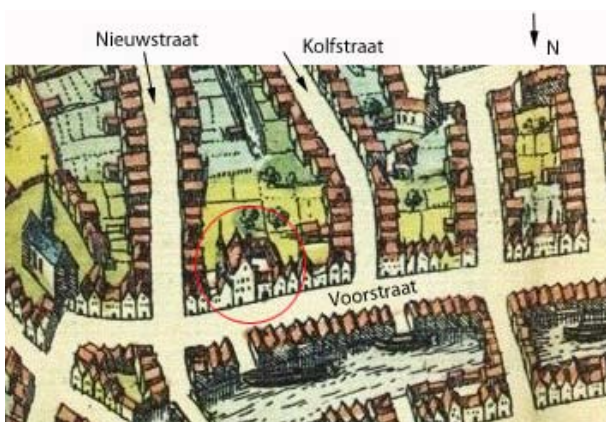
De familie Van Driel (tabel 1) kwam uit de omgeving van Dordrecht en beklom aanvankelijk de sociale ladder in de Zwijndrechtse Waard. Zij konden in de 16^e eeuw tot de elite van de stad gerekend worden. Cornelis van Driel was

Afb. 2. Een groepsportret van het Hollands-Beierse vorstenhuis, voorgesteld tijdens een vispartij. De vrouw links vooraan is mogelijk gravin Jacoba van Beieren. Rechts zijn vermoedelijk Willem VI (op de voorgrond, met Orde van de Kouseband) en daarachter wellicht hertog Albrecht (geheel rechts). De centrale figuur is graaf Jan van Beieren (met valk en Orde van Antonius). Mogelijk is hier de (besliste) machtsstrijd tussen Jan en Jacoba van Beieren afgebeeld. Geleerde tekening uit het begin van de 15e eeuw in de stijl van Jan van Eyck. Jan van Eyck was in 1422 als meesterschilder in dienst van Jan van Beieren (Parijs, het Louvre, Une partie de pêche. Inv. 20674). Bron: Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. http://www.dbnl.org/tekst/oost033woor01_01/oost033woor01_01_0004.php

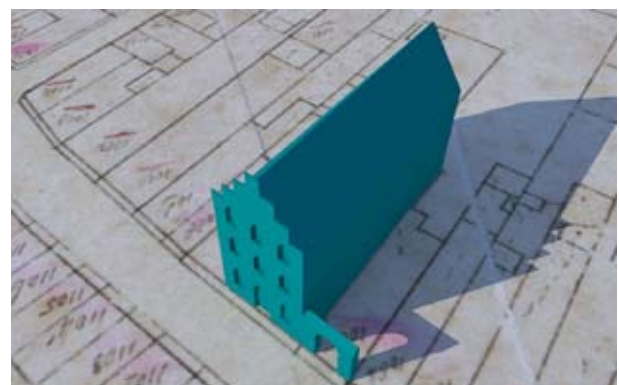
korenhandelaar en tussen 1539 en 1552 schepen van Dordrecht. Hij was familie van het geslacht Oem-Wijn-gaerden, via de vrouw van zijn oom Jan Pieterszoon van Driel. Zij was een dochter van Jacob Oem Tielmanszoon.

In het vroegste stuk uit de leenkamer van het grafelijk archief wordt het leen omschreven als een huis met stallen, hof, tuinen en uitgangen.

Afb. 3. Een uitsnede van de kaart van Braun en Hogenberg die de situatie rond 1570 weergeeft. Op de locatie van Voorstraat 244 is een groot pand weergegeven met aan de oostzijde een toren en aan de westzijde een poortje dat op de Voorstraat uitkomt. Achter het huis en het poortje is een open plaats te zien, die is omgeven door bebouwing.

Via de Nieuwstraat kon de achterzijde van het complex worden bereikt, waar stallen waren. De toegangspoort op die plek, die naast het Sint-Pietersgasthuis of Romeinshuis¹¹ stond, werd Malburg of Malleburg genoemd. In 1410 wordt het complex beschreven als het huis met stallen, hof, tuin, uitgang en toebehoren. Op een 16^e-eeuwse stadsplattegrond van Braun en Hogenberg is aan de Voorstraat een groter pand te zien, waarmee waarschijnlijk het grafelijke leen wordt aangegeven (afb. 3). Het huis heeft een brede en hoge, waarschijnlijk gotische trapgevel. Het

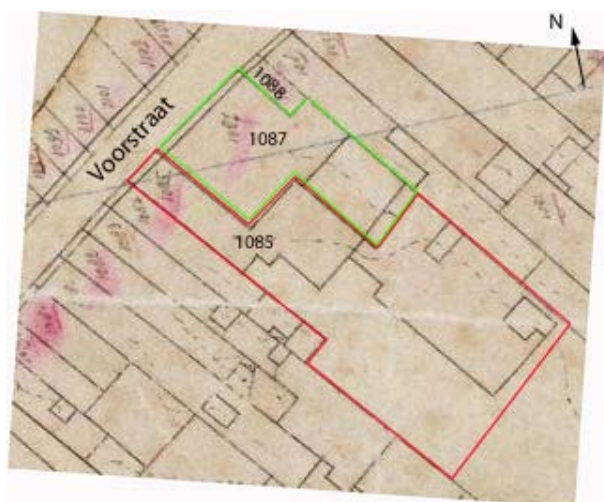
Afb. 4. Een reconstructie van Huis Leeuwenburch op basis van de kaart van Braun en Hogenberg, geplote op de kadastrale kaart van 1832. Te zien is het grote gotische pand met aan de westzijde het poortje tussen Voorstraat en de voorplaats van het huis.

pand loopt vrij ver door en wordt afgesloten door een achtergevel die vrijwel zeker dezelfde afmetingen heeft als de voorgevel. Aan de zuidoost-zijde staat een traptoren. Ten westen van dit forse gebouw zien we een binnenplaats, die vanaf de Voorstraat toegankelijk is via een poort (afb. 4). Deze binnenplaats is omgeven door lage bebouwing. De bovengenoemde beschrijving van het leen werd steeds overgenomen in de volgende akten tot 1539, wanneer Cornelis van Driel het complex in leen ontvangt. In dat document werd vermeld dat hiernaast (aan de Voorstraat) een huis stond dat eigendom was van Trijntje Fransdochter, weduwe van Aert de bontwerker. Daarachter woonde Adriaan Costers en stond het Sint-Jansgasthuis. Aan de achterzijde had het huis een uitgang die via een gang uitkwam in de Herman Thijsenstraat, de huidige Kolfstraat.

In 1585 werd het huis gesplitst (tabel 1). De verdeling en de voorwaarden werden vastgelegd in een splitsingsakte. Hierin is een vrij nauwkeurige beschrijving van het voorhuis gegeven. Dit voorste deel ging over op Cornelis Back Jacobsz, een lakenkoper.¹² Het achterste deel bleef nog even in handen van de familie Van Driel om in 1610 over te gaan op Emanuel van der Steen, een makelaar/investeerder in huizen.¹³

Wanneer we de kadastrale minuut van 1832 ernaast leggen, dan blijken er duidelijke overeenkomsten met dit detail uit de plattegrond van Braun & Hogenberg. Het poortgebouw aan de Voorstraat werd kennelijk al snel na de splitsing gesloopt en vervangen door twee smalle panden. Verder zijn de achterterreinen, waar de tuin en stallingen waren, nog goed herkenbaar. De tweedeling van Huis Leeuwenburch in 1585 is in 1832 nog steeds aanwezig en aangegeven op de kadastrale minuut (afb. 5).

In de splitsingsakte staat ook informatie over de indeling van het huis. Jacob van Driel Cornelisz droeg het voorste deel van het huis over aan Cornelis Jacobsz Back. Er zijn

Afb. 5. Een uitsnede van de kadastrale minuut uit 1832. Op de locatie van de Voorstraat 244 is de perceelsindeling die wordt beschreven in de splitsingsakte van 1539 nog herkenbaar. Het kadastrale nummer 1087 is waarschijnlijk het deel dat Cornelis Back Jacobsz in leen kreeg. Het kadastrale nummer 1085 omvat de poort en voorplaats, het achterhuis en achtererf dat na Jacob van Driel overging in handen van Emanuel van der Steen.

dan twee leenmannen die los van elkaar een leenverband aangaan met de grafelijkheid.

In deze akte wordt gezegd dat het voorste deel grenst aan het huis van Aert Jansz Bommelaer en aan de andere kant aan een voorplaats van het huis Leeuwenburch. Cornelis Back krijgt de beschikking over het voorste deel, van de straat tot de middegevel.

Die middegevel moeten we zeer waarschijnlijk zien als een dikke muur, evenwijdig aan de voor- en achtergevel, die geschikt was om een schouw tegenaan te zetten en die bij brand de schade tot de helft van het huis kon beperken. In middeleeuwse huizen in Den Bosch is een dergelijke dikke inwendige muur diverse keren aangetroffen. Van 1585 tot 1613 was het huis als leengoed dus gesplitst in een voorste deel, bewoond door Back en een achterste deel bewoond door Van Driel en later, vanaf 1610, Emanuel van der Steen. Deze Van der Steen is kennelijk een vastgoedondernemer, want hij koopt nog enkele terreinen op, laat wat opstallen slopen en laat een straat aanleggen van de Nieuwstraat naar de Kolfstraat. Naar hem werd deze nieuwe straat, de Steenstraat, genoemd. Hij liet een rij huizen bouwen en zo werd het mogelijk achter de Voorstraat de stad van oost naar west te doorkruisen, want inmiddels zijn ook de Hofstraat (1597) en de Nieuwe Lampetsteeg aangelegd.

Om zijn plan te kunnen uitvoeren moest dus door Van der Steen een deel van het complex worden opgeofferd. Daartoe verzocht hij de Staten van Holland, die na de afzetting van Filips II als laatste graaf van Holland de zeggenschap hadden over zaken van de grafelijkheid, om te worden ontheven van het leenverband en het leengoed om te zetten in een allodiaal goed. Dat gebeurde en de beide heren - voor en achter - werden gewone, private eigenaars van elk een deel van Mijnsherenherberg.

Bij die gelegenheid werd nog eens vrij precies omschreven wat de rechten en plichten waren van Cornelis Back, die het voorste deel kocht van Jacob van Driel, die zijn achterbuurman werd en uiteraard zijn woongenot zo veel mogelijk wilde verzekeren.

Omschrijving van het voorste deel van Huis Leeuwenburch¹⁴

In hedendaags Nederlands wordt het gedeelte dat in eigendom was bij Cornelis Jacobsz Back als volgt omschreven:

Van voor aan de Voorstraat tot aan de middegevel toe. Aan de zijkant (via het voorplaatsje?) naar binnen gaande komt men in de grote keuken met twee plaatsjes, met de kleine kelder en de twee kleine kamertjes boven de kelder. Dan nog een klein keukentje (boven), alles tot aan het dak toe. Het voorhuis heeft aan de kant van Aert de Bommelaer (aan de oostkant) een gehele zelfstandige muur met een afvoergoot, die onder de straat door uitkomt in de haven.

De middegevel en de muur van de grote kamer tot aan de Beijerse kamer, en de muur van de Beijerse kamer tot aan het kleine plaatsje, zijn alle gedeelde muren.

Het water van de Beijerse kamer zal nog steeds worden afgevoerd in het achterste plaatsje en de goot tussen het kleine kamertje en het grote huis zal uitwateren achter op de grote plaats, zoals dat nu ook gebeurt. Beide eigenaars zullen hiervoor elk voor de helft het onderhoud voor hun rekening

nemen. De osendrop zal van zijn huis aan de plaatszijde druppen in de voorplaats totdat de voorpoort of voorplaats bebouwd zal worden.

Wanneer de poort gesloopt en vervangen wordt door nieuwbouw, zal er een goot gelegd worden op de oude muur van het huis welke voor op straat zal uitwateren en door beide partijen betaald en onderhouden zal moeten worden.

Voor de vensteropeningen aan de plaats mag niet gebouwd worden en dienen even hoog en breed te blijven als nu. Andere ramen mogen niet worden aangebracht, tenzij ze vervangen moeten worden wegens slechte staat. Dan mag Back ze vervangen.

Voorts wordt vastgesteld dat de (gemeenschappelijke) deuren op beider kosten dichtgemaakt en geblindeerd zullen worden. De afvoer onder de Beierse kamer zal evenwel bewaard blijven. Als deze vervuild raakt, dient degene die daar nadeel van ondervindt de goot op zijn kosten te laten reinigen.

Niet alles in deze beschrijving is meteen te begrijpen en het vervaardigen van een plattegrond naar aanleiding van de opsomming in deze akte is dan ook niet mogelijk. Op basis van de beschrijving is wel het volgende vast te stellen:

Muren

Het huis is vrijstaand. Het staat los van het belendende huis aan de oostzijde. Dat geldt uiteraard ook voor de muur aan de (onbebouwde) voorplaats aan de westzijde. De scheidingsmuur tussen de twee delen van het huis is uiteraard een gedeelde, gezamenlijke muur.

Vertrekken

Er is een grote kamer, waar bijvoorbeeld grote gezelschappen konden verblijven en dineren, en de zogenaamde 'Beierse kamer'. Deze werd zo genoemd vanwege de gebrandschilderde ramen met de familiewapens van de Beierse graven. Deze ramen waren in de 17^e eeuw nog in het huis aanwezig en worden vermeld in de beschrijving van de stad door Matthijs Balen in 1677.¹⁵ In deze kamer was waarschijnlijk een haard met zandstenen schouw aanwezig. Rond het einde van de 19^e eeuw werd de deze uit het pand verwijderd. De schouw ging in eerste instantie naar Museum Oud-Dordrecht (later naar Museum van Gijn) en werd daarna herplaatst in de Groene zaal van het Hof.¹⁶ Het gaat om een gotische schouw die versierd is met de portretten van een man en een vrouw. Aangezien het huis ten tijde van graaf Albrecht van Beieren als grafelijke herberg in gebruik is genomen, is het mogelijk dat hijzelf en zijn vrouw Margaretha van Liegnitz-Brieg zijn afgebeeld (afb. 6).

Het kleine plaatsje bij de Beierse kamer was waarschijnlijk één van de twee plaatsjes die aan de grote keuken lagen. Verder wordt er nog een kleine kelder genoemd en zijn er boven (een kelder) twee kleine vertrekken en nog een kleine keuken aanwezig.

Waterafvoer

In de middeleeuwen was de afvoer vaak een probleem en reden tot ruzies tussen burens. De huizen stonden meestal los van elkaar, met een kleine tussenruimte, de osendrop, om het hemelwater in op te vangen en af te voeren. Dat is

Afb. 6. De schouw uit het grafelijke leen Leeuwenburg / Mijnsherenherberg met in detail de afgebeelde man en vrouw. Daaronder zijn de vermoedelijk enige contemporaine portretten van Albrecht van Beieren en Margaretha van Liegnitz-Brieg te zien. Deze zijn afkomstig uit de tresoriersrekening van Peter Kamerouwer (1358-1360) en getekend door één van de grafelijke klerken. Bron: De Boer & Cordfunke 2010, 122.

ook het geval bij dit huis. Tussen het grote huis (?) en het kamertje (?) ligt een goot die afwatert op de grote plaats. Er is zelfs een afvoerleiding gemaakt onder de Voorstraat door naar de haven. De Beierse kamer, met eigen dak en gelegen aan één van de kleine plaatsen, loost het water op dit (voor)plaatsje. Het verdere gedeelte aan de plaats heeft geen afvoer via een goot. Het regenwater valt daar van het dak op de plaats. Wanneer de plaats bebouwd wordt (kennelijk wordt dit voor de nabije toekomst voorzien), is daarvoor een oplossing paraat: op de zijmuur zal een goot gemaakt worden, met een afvoer naar de straat.¹⁷ Uit de beschrijving in de akte valt op te maken dat er kennelijk al plannen waren om de (voor)plaats en toegangspoort te vervangen door nieuwbouw.

Deuren en ramen

Door de splitsing van het huis moeten deuren in de middenmuur uiteraard worden gedicht. Zoals gebruikelijk wordt uit het oogpunt van privacy geen nieuwe vensteropeningen toegestaan.

Een beknopte geschiedenis van eigendom en bewoning tot de aanvang van het kadaster in 1832

De hieronder beschreven eigendomstransacties betreffen het achterste deel van het huis Leeuwenburg/Mijnsherenherberg.

Emanuel van der Steen was gehuwd met Elisabeth van Driel.¹⁸ Hun oudste zoon Johan van der Steen, dijkgraaf van diverse polders in de Hoekse Waard, trouwde met Maria Oem en erfde het huis van zijn vader.¹⁹ Een dochter van Johan en Maria, Maria Johanna van der Steen, geboren rond 1650 en overleden in 1731, trouwde rond 1684 met Pieter Jacques van Heydenreyck. Deze droeg de titel van ridder en was raadsheer bij de Hoge Raad in Mechelen. Hij was geboren rond 1640 te Hedel en is in Dordrecht overleden in 1711.²⁰

Het huis werd vervolgens geërfd door Johan Ferdinand van Heidenrijck, thesaurier van de stad Mechelen (overleden vóór 1741), en Maria Catharina van Heidenrijck. Deze laatste machtigde Johan en Maria Wilhelmina de Witt om het huis te verkopen. Het wordt in de akte omschreven als: "...Huis Mijnsheerenherberg aan de Voorstraat, achter uitkomend in de Steenstraat". Het huis werd verkocht voor f 2500 aan Johannes Eusebius Voet, arts, bekend dichter, illustrator en entomoloog (afb. 7).²¹ Het huis werd door zijn zoon Carel Borchart Voet op 24 december 1778 voor f 7000 verkocht aan Abraham Blussé, boekhandelaar. Het wordt dan omschreven als: "...een huis en erve, koetshuis daar agter, van ouds genaamt Mijns Heeren Herberg, staande en gelegen op de Voorstraat tussen de Nieuw- en Kolfstraaten binnen deze stad, belent het huis van de Heer Willem Kloens aan de eenen en 't huis van Pieter Smits aan de andere zijde".²²

Via Abraham's zoon, Pieter Blussé, kwam het in 1832 bij erfenis in handen van diens zoon Jan Jacob Blussé, notaris.²³

In 1832 stond het achterhuis van Mijnsherenherberg bekend onder het adres 'Wijk C, nr. 1341'. Het achterhuis

kwam in 1885 in bezit van de familie Keuss die al sinds 1865 het voorhuis aan de Voorstraat bezat. In deze tijd is ook de adresaanduiding veranderd. De modewinkel van Keuss wordt voortaan aangeduid als Voorstraat 188-190.

In 1922 ging deze onderneming over in het 'Kledingmagazijn' van Bervoets. Tussen 1955-1957 werden de huisnummers opnieuw gewijzigd.²⁴ Hierbij krijgt het gehele winkelpand zijn huidige adres: Voorstraat 244. De laatste gebruiker van het pand was het meubelbedrijf Montimeubel, waarna het in 2008 werd gesloopt.

Afb. 7. Een portret van Johannes Eusebius Voet (ets door A. Schouman/J. Houbraken, met onderschrift van R. Schutte, 1756).

Afb. 8. Portretten van (links) Abraham Blussé (door J. Hollaert, 1773) en (rechts) zijn zoon Pieter Blussé (door C.A. Smidt).

Afb. 9. Een foto uit 1916 waarop middenrechts de pui van Keuss. Achter het ronde uithangbord waarop de letter K en het woord modemagazijn staat, is een uithangbord in de vorm van een vis te zien. Dit was de hiernaast gelegen viswinkel van G. Pork. Foto: Erfgoedcentrum DiEP, inv.nr. 552_404408.

1. Interne rapportage E. Havers. *De Mijnsherenherberg aan de Voorstraat te Dordrecht. Historisch onderzoek naar een verdwenen middeleeuws huis.*
2. C.J.P. Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, Zaltbommel 1974, 47 en 324.
3. In die periode werd de Voorstraat meestal aangeduid als "Landzijde".
4. Matthys Balen, *Beschrijving van Dordrecht*, Dordrecht 1677, 278. Vermeld door C.J.P. Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, Zaltbommel 1974, 47 en 324. Of het pand toen al in leen was gegeven is niet bekend, de oudste vermelding in de leenregisters is van 1396. Ook is niet zeker dat Reynouts Huys hetzelfde pand is als Porte Malburg/Leeuwenburch/Mijnsherenherberg.
5. Nationaal Archief, Archief 3.01.01, Graven van Holland, inv. nrs. 228, 230, 713, 714, 716, 717, 719, 725, 727, 729 en 780 en Archief 3.01.52, inv. nrs. 49 en 115.
6. Balen, 763.
7. Balen, 770.
8. Dit relikwie is overigens nog steeds aanwezig in de rooms-katholieke Sint Antoniuskerk aan de Burgermeester de Raadtsingel in Dordrecht.
9. Balen, 774.
10. Later veelal vermeld met de toevoeging 'van Wijn-gaarden'.
11. Dit gasthuis behoorde tot de broederschap van Dordtse pelgrims die het graf van Petrus in Rome hadden bezocht. Naast Santiago de Compostela en Jeruzalem was Rome het belangrijkste pelgrims-oord in de Middeleeuwen. In het gasthuis kwam men samen en vereerde men Petrus en de ook in Rome als martelaar gestorven Paulus. Reizigers op weg naar Rome konden in het gasthuis onderdak vinden.
12. In 1585 wordt Back ook aangesteld als vaandrig van het achtste vaandel van de stad Dordrecht (Balen, 862).
13. NA, Archief 3.01.01, inv.nr. 780, f 33-35, NA, Archief 3.01.01, inv.nr. 780, f 71-72v, NA, Archief 3.01.52, inv.nr. 49, f 33-35, NA, Archief 3.01.52, inv.nr. 115, f 53v-55.
14. Op basis van: Archief 3.01.52, inv. Nr. 49, f33-35v, 7 juli 1585. Nationaal Archief.
15. Balen, 763.
16. Persoonlijke communicatie: Chris de Bruyn van Museum van Gijn.
17. Op basis van: Archief 3.01.01, inv. nr. 780, f71-72v, 8 juli 1586. Nationaal Archief.
18. Balen, 1047.
19. Balen, 1047.
20. Genealogie Van der Steen op internet (www.matthee.info).
21. Bron: GAD, Archief 9, inv. nr. 820, f 51, 3 10 oktober 1741. Informatie Voet: o.a. Frijhoff, e.a. (red), *Geschiedenis van Dordrecht*, deel 2, Hilversum/Dordrecht, 1998, 360-361.
22. Bron: GAD, Archief 9, inv.nr. 834, f 122v.
23. Bron: GAD, Archief 34, Registers van eigendoms-overgang, inv.nr. 7, f 232, wijknr. C 1341, 5 april 1832.
24. <http://cms.dordrecht.nl> Van deze wijzigingen is een concordantie (omnummerlijst) in de studiezaal van het stadsarchief van de gemeente Dordrecht aanwezig.

4. Doel veldwerk

Het doel van het onderzoek was het documenteren van de aanwezige bewoningssporen in het onderzoeksgebied. In het Programma van Eisen (Dorst 2008) zijn voor het veldonderzoek de volgende vraagstellingen geformuleerd:

- Wat is de lithostratigrafische bodemopbouw in het plangebied vanaf het maaiveld tot op het onverstoorde bodemniveau?
- Indien er sprake is van archeologische waarden, dan dienen deze *ex-situ* behouden te worden. Aanwezige bewoningssporen die door de ontgravingswerkzaamheden zouden worden verstoord, dienen gedocumenteerd te worden tot op de verstoringsdiepte van de aanwezige funderingsmuren.
- Wat is de aard, ouderdom en conservering van de aanwezige archeologische waarden in het plangebied?
- Zijn de archeologische waarden te relateren aan de grafelijke herberg 'Mijnsherenherberg' en/of het St. Jansgilde- en gasthuis? Beide panden zijn gebouwd in de Middeleeuwen en zouden tot ver in de postmiddeleeuwse periode mogelijk geheel of gedeeltelijk in het plangebied aanwezig kunnen zijn geweest.

5. Methoden veldwerk

Het onderzoek is uitgevoerd onder de opgravingsbevoegdheid van de gemeente Dordrecht, conform de in de archeologische beroepsgroep gebruikelijke normen, zoals beschreven in de KNA 3.2. De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht.

Het veldwerk heeft plaatsgevonden tussen 9 en 30 juni 2008. Het graafwerk is uitgevoerd door de firma A. Mol & zn. uit Vlaardingen.

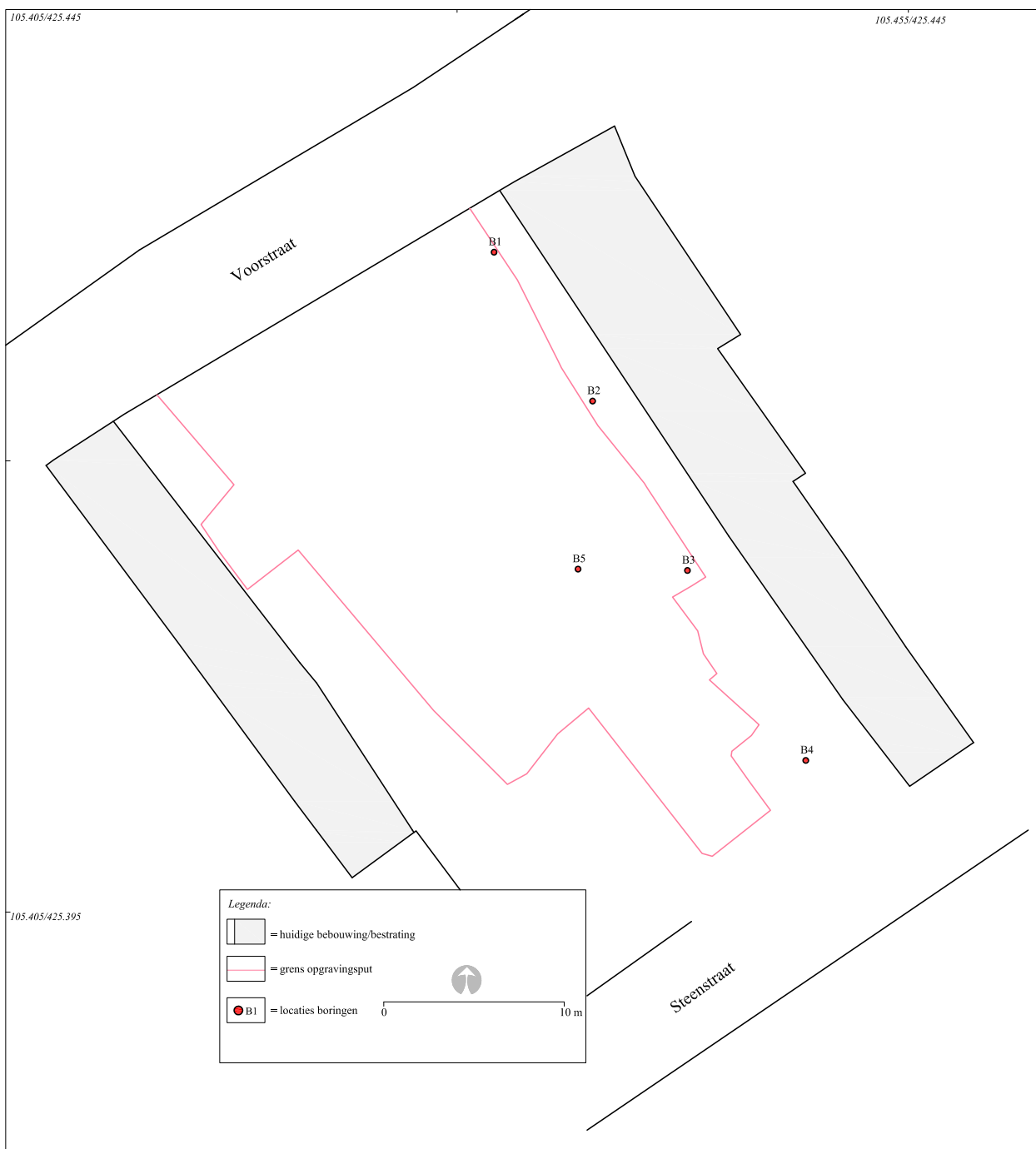
In vrijwel het gehele plangebied zijn bewoningssporen uit de Middeleeuwen en uit postmiddeleeuwse perioden gedocumenteerd. Enkele delen van het terrein konden niet onderzocht worden. Hieronder waren de stroken direct langs de aanpalende panden en de zuidoost- en zuidwesthoek aan de Steenstraat. Dit was gereserveerd voor puinopslag en de locatie van de bouwkeet (afb. 10). Enkele muren reikten tot een diepte van circa 0,26 m + NAP. Over het algemeen is echter minder diep ge-

Afb. 10. Een overzicht van de niet-onderzochte delen van het plangebied.

graven. Op enkele plaatsen zijn sporen aangetroffen die waarschijnlijk behoren tot de middeleeuwse houten huisbouwfase, die waarschijnlijk dateerde uit de eerste helft van de 13^e eeuw. Sporen uit deze bewoningsfase zijn voornamelijk aangetroffen aan de Voorstraatzijde, waar ze aanwezig waren vanaf een diepte van circa 0,90 m + NAP. Tijdens de graafwerkzaamheden zijn alleen antropogene ophogingspakketten aangetroffen. Om een compleet lithostratigrafisch bodemprofiel te verkrijgen, zijn vijf boringen gezet. Vier boringen zijn in één boorraai haaks op de Voorstraat gezet en één boring in het midden van het plangebied (afb. 11). Alle boringen zijn doorgezet tot in de natuurlijke bodemafzettingen.

Door middel van foto's en tekeningen zijn twee sporenvlakken gedocumenteerd. Van de werkput is het noordprofiel (gevelijn Voorstraat) tot een diepte van maximaal 0,92 m + NAP gedocumenteerd. Daarnaast zijn enkele profielen gedocumenteerd (tekeningen en foto's) van diverse muurvlakken van een groot middeleeuws pand. De bewoningssporen zijn ingemeten aan de hand van een hoofdmeetlijn langs de Voorstraat. Deze is ingemeten door landmeters van de gemeente Dordrecht. Voor het registreren van de veldgegevens is gebruik gemaakt van standaard documentatieformulieren van het Bureau Monumentenzorg & Archeologie.

Afb. 11. De locaties van de boringen die zijn gezet om het dieper gelegen bodempakket te documenteren.

6. Onderzoeksresultaten

Allereerst zal de lithostratigrafie van het onderzoeksgebied worden besproken, gevolgd door de archeologische aspecten.

6.1. Lithostratigrafie

Hieronder volgt een beschrijving van de vijf lithostratigrafische eenheden die in het bodemprofiel zijn onderscheiden. In afbeelding 12 zijn deze eenheden weergegeven. De eenheden worden van onder naar boven beschreven.

Klastisch pakket 1

Klastisch pakket 1 is een natuurlijke afzetting waarvan het dieper gelegen niveau bestaat uit blauwgrijs, matig fijn zand dat vrij abrupt overgaat in een laag grijze licht zandige klei met enkele rietresten. Het pakket is aangetroffen in boringen 3 en 5 en alleen de top is aangeboord (afb. 12). De top van het pakket ligt tussen 4,15 m - NAP (7,74 m - mv, B3) en 3,76 m - NAP (B5).

Het pakket kan geïnterpreteerd worden als een stroomgordelafzetting, waarvan het diepere niveau een beddingafzetting betreft. Klastisch pakket 1 behoort tot de Formatie van Echteld en is mogelijk een oudere beddingfase van de (middeleeuwse) Thure(drith).

Organisch pakket A

Het pakket bestaat uit een dunne laag bruin veen. De laag is alleen aangetroffen in boring 5, waar klastisch pakket 1 langzaam overgaat in een veenlaag. De top ligt op 3,55 m - NAP en is circa 21 cm dik. De top is sterk kleilig en onderin was veel wortelhout aanwezig. Organisch pakket A bestaat mogelijk uit een locale, post-Romeinse veengroei-afzetting in een oude rivierbedding die niet meer actief is (klastisch pakket 1). Dit zou afgeleid kunnen worden uit de aanwezigheid van dunne veenbandjes (in klastisch pakket 2) in de andere boringen op dit niveau. Organisch pakket A wordt gerekend tot het Hollandveen.

Klastisch pakket 2

Klastisch pakket 2 is een sterk heterogene, natuurlijke afzetting die bestaat uit verschillende bandjes lichtbruin-grijze, zandige klei- / veenlaagjes en bruine sterk venige klei/gyttaa. Er zijn ook ingeschakelde lenzen (spoel)hout- en verslagen veen aanwezig. De top van het pakket ligt aan de Voorstraat op 1,72 m - NAP (4,84 m - mv, B1) en aan de Steenstraat op 2 m - NAP (4,80 m - mv, B4). Het pakket is een stroomgordelafzetting en behoort waarschijnlijk tot de jongere afzettingen van de Formatie van Echteld. De afzetting bestaat waarschijnlijk uit zowel natuurlijke restgeul- als oeverwalafzettingen, die zijn afgezet na een stroomgordelverlegging. Hierbij wordt een oeverwal gevormd op de oudere restgeulafzettingen.²⁵ Waarschijnlijk gaat het om de oeverzone van het historische riviertje de Thure(drith), dat waarschijnlijk gedurende de oudste middeleeuwse bewoning van de stad in gebruik wordt genomen als haven (de Oude Haven).

Antropogeen pakket 1

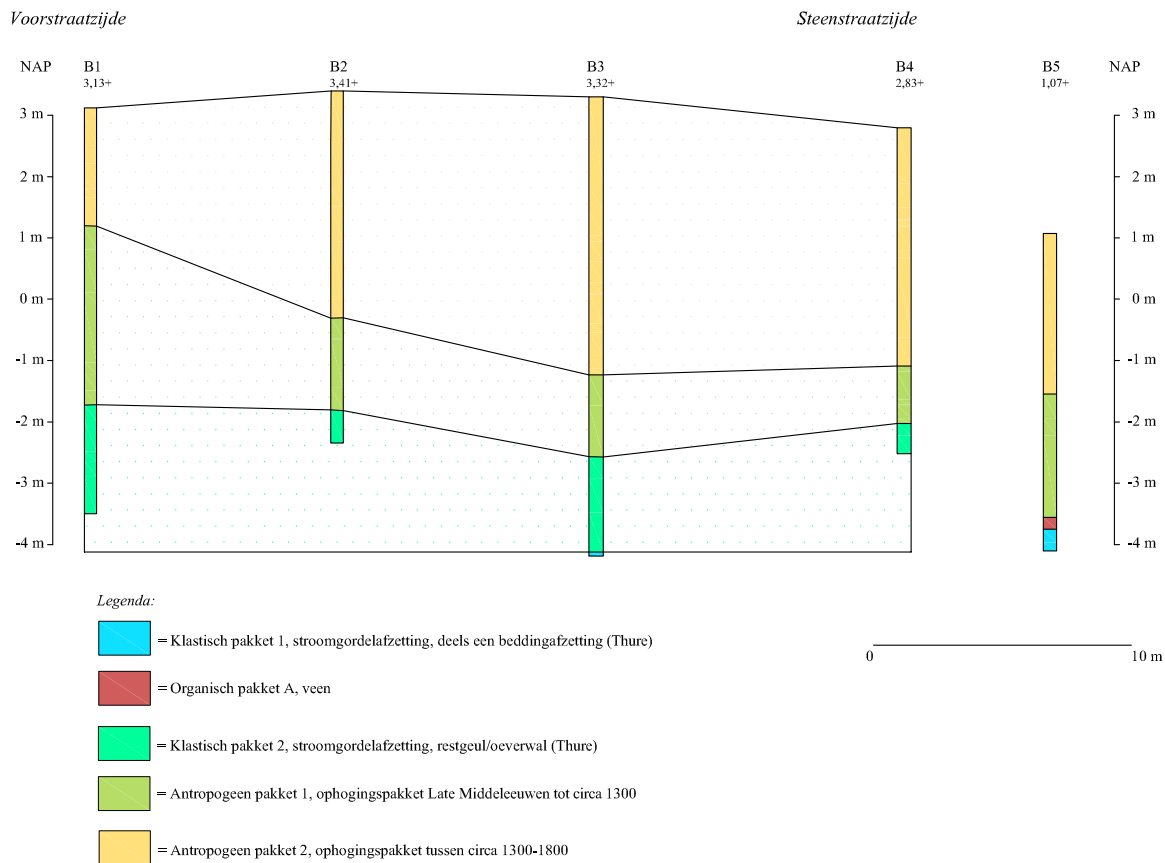
Antropogeen pakket 1 bestaat uit een opgebracht pakket donkerbruin tot zwarte sterk organische/venige klei. Het pakket is direct op klastisch pakket 2/organisch pakket A aanwezig. Hierin bevinden zich houtsnippers, veen- en kleibrokken, zandvlokken, mest, stro, een oranje baksteenpuntje en aardewerk, waaronder roodbakkerend (B1, vnr. 1) en kogelpot (B5). Opvallend is het verschil in dikte van het pakket. Aan de Voorstraat ligt de top op circa 1 m + NAP (circa 2 m - mv, B1). In zuidoostelijke richting (naar de Steenstraat) is het dieper gelegen: ter hoogte van boring 2 ligt de top op circa 0,30 m - NAP en bij boringen 3 en 4 op circa 1,10 m - NAP (circa 3,80 m - mv).

Aan de Voorstraat heeft het pakket een dikte van circa 290 cm (B1). In zuidoostelijke richting neemt de dikte van het pakket af en is de gemiddelde dikte 126 cm (B2, B3, B4). Gezien het vrij homogene en relatief 'schone' karakter van het pakket, is het aannemelijk dat het in één enkele keer of enkele kort op elkaar volgende worpen is opgebracht. Antropogeen pakket 1 kan geïnterpreteerd worden als een ophoging met een dijkachtig karakter die georiënteerd was op de Thure(drith)/haven. Het pakket is tijdens de opgraving op een aantal locaties aangesneden, met name langs de Voorstraat. In de top zijn liggend hout, palen en vlechtwerk aangetroffen. Vermoedelijk betreft dit een 13^e -eeuws bewoningniveau. In de bovenste ophogingslagen van dit pakket zijn vondsten aangetroffen die voornamelijk uit de 13^e eeuw dateren (zie paragraaf 6.2.1.).

Een goede begindatering voor het ophogingspakket kan niet worden gegeven.

Antropogeen pakket 2

Antropogeen pakket 2 is ook een opgebracht pakket en is overal bovenop antropogeen pakket 1 aanwezig. Het pakket heeft een sterk heterogeen karakter en bestaat uit diverse ophogingslagen van blauwgrijze tot lichtbruin-grijze zandige klei. In de boringen zijn in de verschillende lagen houtsnippers en veenbrokken aangetroffen, evenals (huis)afvalresten waaronder een alikruik (*Littorina sp.*), eierschalen, een ijzerslak, baksteenpuntjes en een fragment grijsbakkend aardewerk (vnr. 2). Tijdens de opgraving zijn in dit pakket ook voorwerpen van metaal en keramiek gevonden. Aangezien het pakket bestaat uit een groot aantal verschillende lagen met daarin onder andere huishoudelijk afval, kan aangenomen worden dat het een langzaam 'gegroeid' pakket betreft, dat is ontstaan door eeuwenlang opwerpen van grond en afval. In het pakket zijn op diverse dieptes muurresten uit verschillende bouwfases aanwezig. Alleen op locaties waar de lagen duidelijk gescheiden waren door verhardingen (straten/vloertjes) konden verschillende loop-/leefniveaus worden onderscheiden. De verschillende lagen waren echter alleen lokaal van elkaar te onderscheiden. Het gehele pakket is dan ook slechts algemeen te dateren tussen circa (eind) 13^e eeuw en de 18^e eeuw.

Afb. 12. Lithostratigrafisch profiel van het plangebied op basis van boorraai 1 en gegevens van de opgraving, van noordwest naar zuidoost.

6.2. Bewoningssporen en vondstmateriaal

Tijdens het veldwerk zijn bewoningssporen aangetroffen die gedateerd kunnen worden in de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, tussen de 13^e en 20^e eeuw. De oudste aangetroffen bewoningsperiode vertegenwoordigt mogelijk een middeleeuwse houten huisbouwphase, die te dateren is in de tweede helft van de 13^e eeuw. Het grootste deel van de bewoningssporen bestond uit bakstenen muren van enkele middeleeuwse panden en de daarop volgende postmiddeleeuwse verbouwingen en uitbreidingen. Zowel in de huizen als op de achtererven waren beerkelders en -putten aanwezig. Hierin, en in een aantal ophogingspakketten, zijn verschillende vondsten aangetroffen van diverse materiaalcategorieën waaronder keramiek, glas, leer, voorwerpen van metaal, hout en been, bouwmaterialen en voedselresten, waaronder dierenbotten en schelpen.

Op basis van de verschillende bouw- en ophogingsfasen en dateringen van verschillende vondstcomplexen, zijn de sporen ingedeeld in vier bewoningsperioden namelijk:

1. Een middeleeuwse houtbouwperiode: tweede helft 13^e eeuw
2. De middeleeuwse en 16^e-eeuwse baksteenbouwperiode: 14^e - 16^e eeuw (vermoedelijk tot 1585)
3. De postmiddeleeuwse periode: tussen 1585 en 18^e eeuw
4. De postmiddeleeuwse periode: tussen de 19^e en 20^e eeuw

Hieronder zal aan de hand van de verschillende sporen de bebouwingsgeschiedenis per bewoningsperiode worden besproken. Voor enkele bewoningsperioden was het mogelijk om per periode ook verschillende bouwfasen te onderscheiden.

Het vondstmateriaal wordt per bewoningsperiode en -fase besproken. Keramiek en glas zijn gedetermineerd en geïdentificeerd conform het Classificatie Systeem voor Laat- en Post Middeleeuws aardewerk en Glas.²⁶ De keramiek is gedetermineerd door mevr. T. Busch en mevr. C. Lugtenburg (AWN Lek- en Merwestreek). Het metaal is gedetermineerd door dhr. L. de Vlaming, de munten door dhr. J. Koonings.

Het leer is gedetermineerd door mevr. J. Hoevenberg (Bureau M&A). Enkele textielresten zijn bekeken door mevr. D. Reijs (student ICN²⁷).

De dierenbotten zijn gedetermineerd en beschreven door dhr. J. Zeiler²⁸ (zeefmateriaal zoogdieren en vogels), dhr. D.C. Brinkhuizen (visresten) van Archeobone en mevr. D.B.S. Paalman (handverzameld materiaal zoogdieren en vogels, Bureau M&A). Uit een selectie van beerputten zijn enkele botanische monsters geanalyseerd en beschreven door dhr. H. van Haaster (BIAX).²⁹

6.2.1. Middeleeuwse houtbouwperiode: tweede helft 13^e eeuw

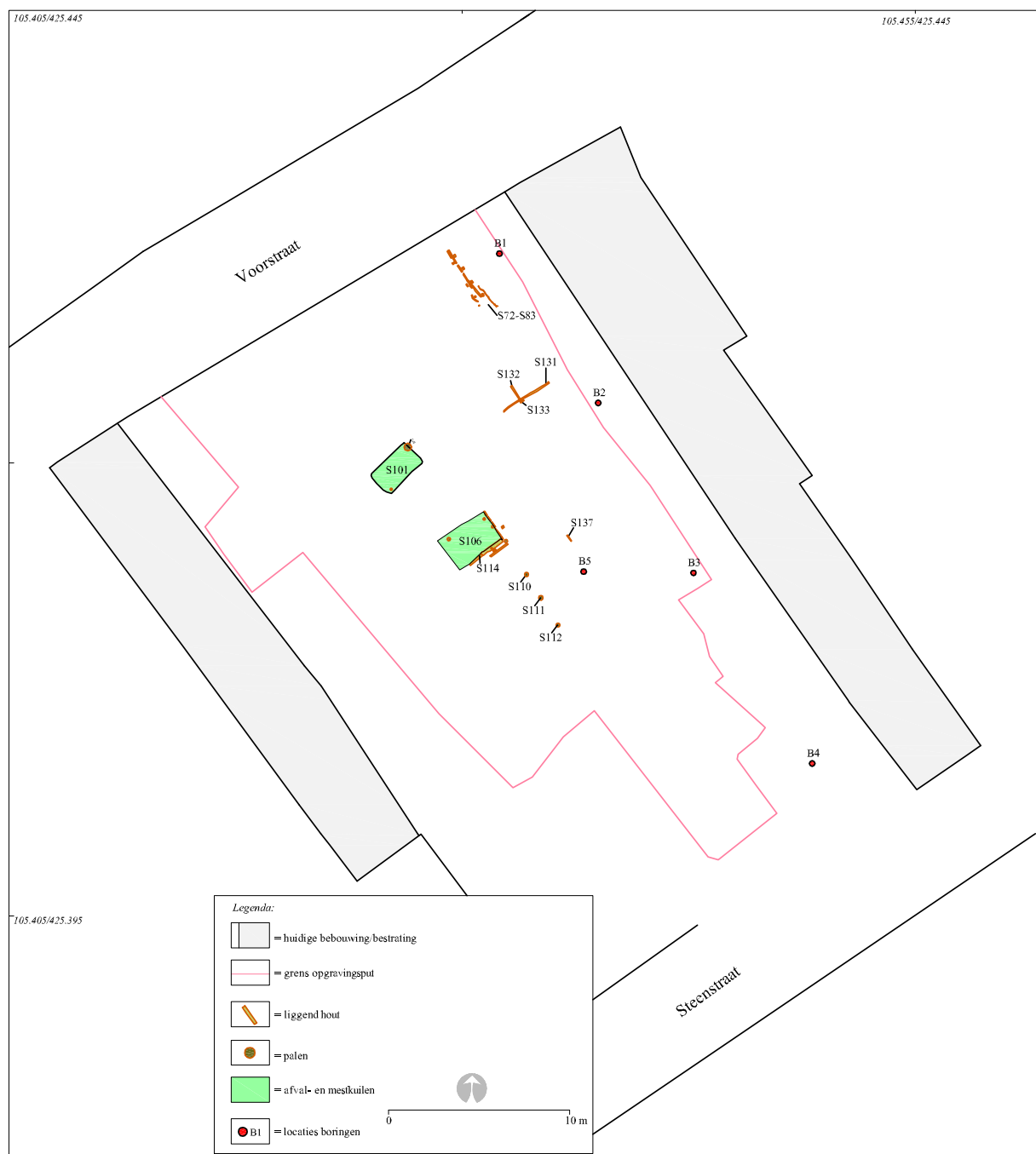
Sporen en structuren

Bewoningssporen uit deze periode zijn maar op enkele locaties in het plangebied waargenomen, namelijk alleen op de plaatsen waar muren van het te slopen pand tot op dit niveau waren ingegraven en verwijderd moesten worden. De sporen bestaan uit ophogingslagen, palen, liggend hout, vlechtwerk en (beschoeide) mest- en afvalkuilen (afb. 13).³⁰ De bewoningssporen zijn aanwezig in de top van het oudste ophogingspakket, dat langs de Voorstraat vanaf circa 2 m - mv wordt aangetroffen.

Duidelijke (huis)structuren zijn niet aangetroffen. Alleen in het noordoostelijk deel waren aan de kant van de Voorstraat resten aanwezig van een houten structuur. Het loop-/leefniveau van deze bewoningsperiode is de top van het hiervoor besproken antropogeen pakket 1. Haaks op de Voorstraat was een rij palen aanwezig met daartussen liggende planken en een vlechtwerk wandje.³¹ Dit is mogelijk een zijwand geweest.³²

Enkele meters daarachter waren planken en een paal aanwezig die mogelijk een achterwand hebben gevormd.³³ Ten zuiden hiervan zijn nog enkele palen en twee (mest) kuilen aangetroffen.³⁴

Kuil S101 had een afmeting van 1,5 x 2,75 m en was circa 90 cm diep. De vulling bestond uit bruine klei met zeer veel stro, mest en huishoudelijk afval zoals dierlijk bot en

Afb. 13. Alle sporenkaart middeleeuwse houtbouwfase.

keramiek. Kuil S106 was 2,25 m breed en ten minste 3 m lang. De diepte is niet bepaald. De kuil was beschoeid door middel van palen en planken en de vulling bestond uit mest, stro en huishoudelijk afval zoals mosselen, dierlijk bot, leer en keramiek.

Het algemene beeld van de bewoning gedurende deze periode lijkt te bestaan uit houten (huis) structuren die haaks op de hoger gelegen Voorstraat staan met daarachter (richting de huidige Steenstraat) de achtererven met onder andere mest- en afvalkuilen. De bebouwing lijkt te zijn georiënteerd op de Voorstraat, die gedurende deze periode een dijkachtig karakter had (zie paragraaf 6.1.).

Vondstmateriaal uit kuil S101 en S106 en uit ophogingslagen

Zowel in de vullingen van de beschoeide kuilen S101 en S106 als in de ophogingslagen is keramiek, metaal, bouw materiaal, leer, bewerkt hout en dierlijk bot aangetroffen. Hieronder wordt per spoor aangegeven welke vondsten daarin zijn gedaan.

Vondstmateriaal kuil S101 (V30 en V31)

In de vulling is keramiek, leer, bewerkt hout en dierlijke bot gevonden.

Het leer betreft een lage schoen met een vetersluiting.³⁵ Ook is er een ongedecoreerd, houten mesheft gevonden. Het dierlijk bot uit de kuil is gering. Het betreft een fragment van een scheenbeen, een fragment van een bovenbeen en een teenkoot van rund, een draaier van

waarschijnlijk een varken en de complete onderkaak van een ouder paard (hengst of ruin). De onderkaak is gebruikt als priksleetje (afb. 14).

Keramiek

Onder de keramiek is Maaslands aardewerk, blauwgrijs en grijsbakkend aardewerk, proto-steengoed, steengoed en roodbakkend aardewerk aangetroffen.

Eén fragment roodbakkend Maaslands aardewerk is uitwendig voorzien van decoratie, bestaande uit een aantal onder elkaar gelegen rijen vierkantjes, die zijn aangebracht door middel van een radstempel. Dit is overdekt door een dikke laag groene loodglazuur. Het betreft een scherp zogenaamd (Vlaams) hoogversierd aardewerk. Het dichtstbij gelegen productiecentrum van dit type aardewerk is waarschijnlijk Kortrijk in België.³⁶ Het hoogversierd aardewerk kan worden beschouwd als luxe aardewerk dat voornamelijk door de gegoede burgerij werd gebruikt.

De keramiek vertegenwoordigt de functiecategorieën drink- en schenkgerei en keuken- en tafelgerei. Onder het drink- en schenkgerei bevinden zich ten minste drie proto-steengoed kannen, waarvan er één vrijwel compleet is (V31). De kan heeft een licht gewelfde standing en (waarschijnlijk) een bandoor. Op de rand en de overgang van hals naar schouder zijn door middel van een radstempel decoratieve banden aangebracht (afb. 15).³⁷

Eén fragment van een steengoedkan is voorzien van enkele strepen loodglazuur.

Afb. 14. Priksleetje gemaakt van een paardenkaak. Inzetje: met behulp van twee prikslekken kon een kind zichzelf voortbewegen op het ijs.

De categorie keuken- en tafelgerei omvat een fragment roodbakkend aardewerk van een vetvanger, welke inwendig is voorzien van loodglazuur. Op basis van de keramiek kan de kuil gedateerd worden in de tweede helft van de 13^e eeuw.

Vondstmateriaal kuil S106 (V38)

In de vulling is keramiek, metaal, bouw materiaal, natuursteen, bewerkt hout en dierlijk bot aangetroffen.

De metalen voorwerpen bestaan uit twee spijkers, een deel van een ijzeren meslemmet met angel, een deel van een hoefijzer en een gespje. Het D-vormige gespje meet 2,2 x 1,7 cm en is door middel van koperen plaatbeslag vastgemaakt aan een deel van een leren riem.

Het bouw materiaal betreft een oranje kloostermop.³⁸

Onder het dierlijk bot zijn resten aangetroffen van in ieder geval rund, twee varkens, waarvan één jong dier, en een grote zeevis (kabeljauw). Sommige botresten vertonen zaagsporen en sporen van vraat.

Keramiek

Onder de keramiek bevindt zich Maaslands aardewerk, blauwgrijs en grijsbakkend aardewerk, proto-steengoed, (gevlamd) steengoed en roodbakkend aardewerk.

De keramiek vertegenwoordigt de functie categorieën drink- en schenk gerei en keuken- en tafelgerei. Onder het Maaslands aardewerk zijn diverse baksels aanwezig, variërend van witgrijs tot beige en oranje-rood, met daarop strepen of spatten rood, geel en groen loodglazuur. De enige herkenbare objecttypen zijn (drink)kannen.

Keuken- en tafelgerei wordt hoofdzakelijk vertegenwoor-

Afb. 15. De kan van proto-steengoed uit mest-/afvalkuil S101.

digd door fragmenten van (gedraaide) kookpotten van blauwgrijs en grijsbakkend aardewerk.

Het is onduidelijk of dit delen van kogelpotten of grapes zijn. Aangezien (worst)oren of driepoten echter niet zijn aangetroffen, zijn het mogelijk delen van kogelpotten. Eén exemplaar is vrij bol van vorm, heeft vrijwel geen nek en een aantal ruwe groeven op de schouder. Waarschijnlijk betreft het kookpotten in de overgangsfase van kogelpot naar grape, wat aangeeft dat ze gedateerd kunnen worden in het begin van de tweede helft van de 13e eeuw.³⁹ Gedurende deze periode veranderde de vorm van de kookpotten. De handgevormde kogelpot werd langzamerhand vervangen door de grape, een kookpot met oren en drie pootjes, die op een draaischijf werd gemaakt (afb. 16).

Vondstmateriaal uit 13^e -eeuwse ophogingen⁴⁰

In het ophogingspakket is keramiek, metaal, bouw materiaal, leer, een benen voorwerp en voedselresten zoals dierlijk bot aangetroffen.

Keramiek

Onder de keramiek bevindt zich Maaslands aardewerk, blauwgrijs en grijsbakkend aardewerk, proto-steengoed, steengoed, witbakkend aardewerk en roodbakkend aardewerk.

Het witbakkend aardewerk betreft een aantal zeer harde, crèmekleurige scherven die inwendig zijn voorzien van loodglazuur. Dit is witbakkend aardewerk uit Siegburg, het zogenaamde *Weiche Ware*, dat te dateren is in de tweede helft van de 13e eeuw en de eerste helft van de 14e eeuw.⁴¹

Afb. 16. Boven: Een foto van een grape/kogelpot van de Voorstraat 244 (V38). Linksonder: een kogelpot uit de periode 1175-1350 (opgraving Statenplein Dordrecht). Rechts onder: een grape van blauwgrijs aardewerk uit de periode 1250-1375 (opgraving Statenplein Dordrecht).

De keramiek vertegenwoordigt de functiecategorieën opslag, drink- en schenkgerie en keuken- en tafelferie. In de categorie opslag is een opvallende voorraadpot van blauwgrijs aardewerk aanwezig.⁴²

Van dit type pot zijn (rand)scherven van meerdere exemplaren gevonden en één (archeologisch) compleet exemplaar (afb. 17).⁴³ De pot heeft een hoogte van 55 cm, de diameter van de voet is 27 cm en van de rand 20 cm. De grootste diameter bevindt zich net onder de schouder en is 48 cm. De pot heeft een licht geknepen standing en een dakvormige, afgeschuinde rand.

Onder het drink- en schenkgerie bevinden zich (drink)kanen van proto-steengoed⁴⁴, steengoed en waarschijnlijk grijsbakkend aardewerk.

Het keuken- en tafelferie omvat fragmenten van een bakpan en een vetvanger van roodbakkend aardewerk.

Metaal

De metaalvondsten bestaan uit sintels, spijkers, meslemmeten, een pikhaak, een schietlood, een lepelboor, een bijlblad, een mogelijke speelpenning, een ring en twee ring-/gespbroches.⁴⁵

Een groot aantal voorwerpen kan geassocieerd worden met ambachtelijke werkzaamheden zoals houtbewerking en bouw, waaronder het schietlood, de lepelboor en de bijl (afb. 18, 1 t/m 4). Pikhaken behoren tot de scheepsuitrusting. De (vermoedelijke) speelpenning is van loodtin en heeft onduidelijke afbeeldingen op beide zijden.

Afb. 17. De voorraadpot van blauwgrijs aardewerk uit het 13e-eeuwse ophogingspakket.

In de categorie 'overige metalen voorwerpen' gaat het om sieraden en andere decoratieve objecten. Het kleine koperen ringetje dat werd gevonden is, gezien de kleine binnendiameter van 1,7 cm, waarschijnlijk een ringetje van een vrouw of een kind geweest. Het is voorzien van een rozet met een uitsparing, waarin zich waarschijnlijk een (sier)steen heeft bevonden.

Eén loodtinnen ringbroche heeft een binnenring met paralleldecoratie en vier kaders. De buitenste ring wordt gevormd door een decoratieve stralenkrans met parels. De tweede ringbroche heeft een diameter van 2,5 cm en is gedecoreerd met vier rozetten (afb. 18, 5 t/m 7).

Bouwmateriaal

Onder het bouwmateriaal bevinden zich fragmenten van kloostermoppen en roodbakkende dak- en vloertegels, onder andere met spaarzaam aangebracht loodglazuur. In één kloostermop was een gat gemaakt. Deze steen is waarschijnlijk hergebruikt.⁴⁶

Leer

Het leer betreft fragmenten van schoenen waarvan er één op model te determineren was. Het betreft een laarsachtige instapschoen die met leren rolknopen kon worden dichtgemaakt (afb. 19).⁴⁷

Afb. 18. Metaalvondsten uit de 13e-eeuwse ophogingslagen waaronder een bijl (1), een pikhaak (2), schietlood (3), lepelboor (4), ringbroches (5 en 6) en een ring (7).

Afb. 19. Een voorbeeld van het type laars dat is gevonden in het 13^e -eeuwse ophogingspakket (naar Goubitz 2001, 161, type 35-II (hoge variant)).

Voedselresten

Omdat op grond van botresten uit ophogingspakketten geen uitspraken gedaan kunnen worden over de consumptiepatronen van stedelingen, het bot kan immers overal en nergens vandaan komen en is niet te koppelen aan één pand en de bewoners daarvan, zijn de botresten uit de 13e -eeuwse ophogingen alleen globaal bekeken. Het gaat om resten van rund, schaap/geit, varken, kip, eend, gans en een grote zeevis, waarschijnlijk een kabeljauw.

Benen voorwerp

Dat het altijd de moeite waard is om het tijdens de opgraving verzamelde dierlijk bot even globaal te bekijken, ook al draagt de vondstcontext niet bij aan het onderzoek, bewijst de vondst van een aangepunt bot. Het is gemaakt uit een middenhands- of middenvoetsbeen (onderpoot) van een paard (V67). Het voorwerp is 18,5 cm lang en aan één zijde doorboord, om er een draad door te kunnen steken of om het te kunnen dragen (afb. 20). Vergelijkbare voorwerpen uit dezelfde periode zijn gevonden tijdens opgravingen aan de Townwall street in Dover.⁴⁸ Deze zijn hier geïnterpreteerd als knoopnaalden, die werden gebruikt voor het boeten (repareren) van netten.

6.2.2. De middeleeuwse en 16^e -eeuwse baksteenbouwperiode: 14^e - 16^e eeuw, vermoedelijk tot 1585

De sporen die tot deze bewoningsperiode gerekend worden, kunnen in drie fases worden onderscheiden.

Sporen en structuren 14^e - 16^e eeuw, fase 1

Pand 1

Vanaf het begin van de 14^e eeuw werd op deze locatie gebouwd met bakstenen. In het midden van het plangebied was, haaks op de Voorstraat, een groot huis (pand 1) aanwezig. De voorgevel was aan de Voorstraat gelegen

Afb. 20. De benen naald, mogelijk gebruikt bij het knopen van netten.

(afb. 21). Dit is het pand dat (later) als grafelijke herberg in gebruik was.

Het grondplan was licht trapeziumvormig. Het had een lengte van 23,5 m, was aan de Voorstraat 8,4 m breed en aan de achterzijde 7,5 m. De buitenmuren⁴⁹ waren in warm verband, wat aangeeft dat het pand waarschijnlijk in één bouwfase is neergezet. De muren hadden een dikte tussen 50 en 60 cm.⁵⁰

De muren waren gefundeerd op planken met daaronder, in dwarsverband gelegd, halve (boom)stammertjes. De funderingsdiepte van de buitenmuur varieert. Aan de Voorstraat ligt de onderkant op circa 0,5 m + NAP en aan de achterkant van het pand op circa 0,26 m - NAP. Dit is waarschijnlijk te wijten aan het hoogteverschil tussen de Voorstraat en het daarachter gelegen terrein. Waarschijnlijk was er ten tijde van de bouw van het pand geen sprake meer van een heel groot hoogteverschil. Mogelijk is het achterterrein direct voorafgaand aan de bouw opgehoogd, waarbij het hoogteverschil tussen de Voorstraat en het achterterrein werd opgeheven. Dit is af te leiden uit de hoogte van de drempel van de diepst gelegen achteruitgang van het pand. Die lag op vrijwel dezelfde hoogte als de top van de ('dijk')ophogingen aan de Voorstraat (antropogeen pakket 1, zie paragraaf 6.1.).

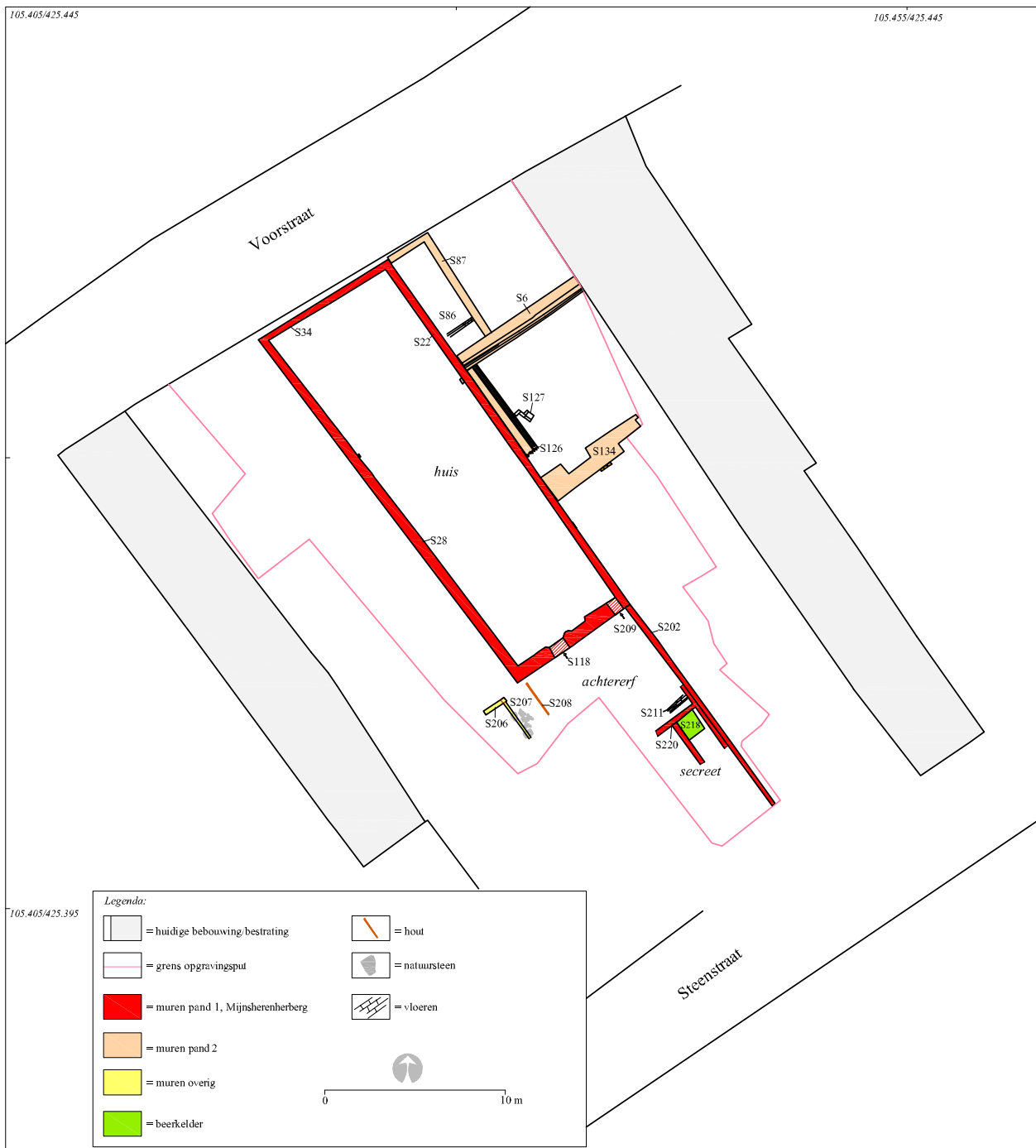
De buitenzijde van de buitenmuur kenmerkte zich door een iets bredere, licht vertande voet, terwijl de muur aan de binnenzijde vrijwel recht op de funderingsplanken stond. Binnenmuren of vloeren die tot de oudste fase van pand 1 behoren zijn niet aangetroffen. Wel waren aan de binnenzijde van de muur twee tegenover elkaar gerichte natuurstenen consoles aanwezig (zie rechts op afb. 29).⁵¹ De consoles fungeerden als stutten voor de houtconstructies die daken of erboven gelegen verdiepingen droegen.

In de achtergevel bevonden zich twee doorgangen⁵², waarin waarschijnlijk deuren aanwezig zijn geweest. Mogelijk zijn ze deels tegelijkertijd in gebruik geweest. Beide doorgangen, die niet symmetrisch in de achtergevel waren aangebracht, hadden een breedte van 1,2 m.

Van de oostelijke deur, die waarschijnlijk al in de Late Middeleeuwen is dichtgezet, was nog een houten drempel aanwezig.⁵³

Het drempelniveau van de westelijke deur lag ook op dit niveau. Deze doorgang is echter langer in gebruik geweest en kent een aantal (postmiddeleeuwse) dichtzettingen en her-ingebruiknemingen. De drempelhoogtes lagen vermoedelijk op maaiveldniveau gedurende deze bewoningsperiode.

De deuren gaven toegang tot een grotendeels onbebouwd achterterrein. In het verlengde van de oostelijke zijgevel

Afb. 21. Alle sporenkaart, 1e fase middeleeuwse baksteenbouw.

was op het achtererf een circa 40 cm brede perceelscheidingsmuur aanwezig, die koud tegen de achtergevel stond.⁵⁴

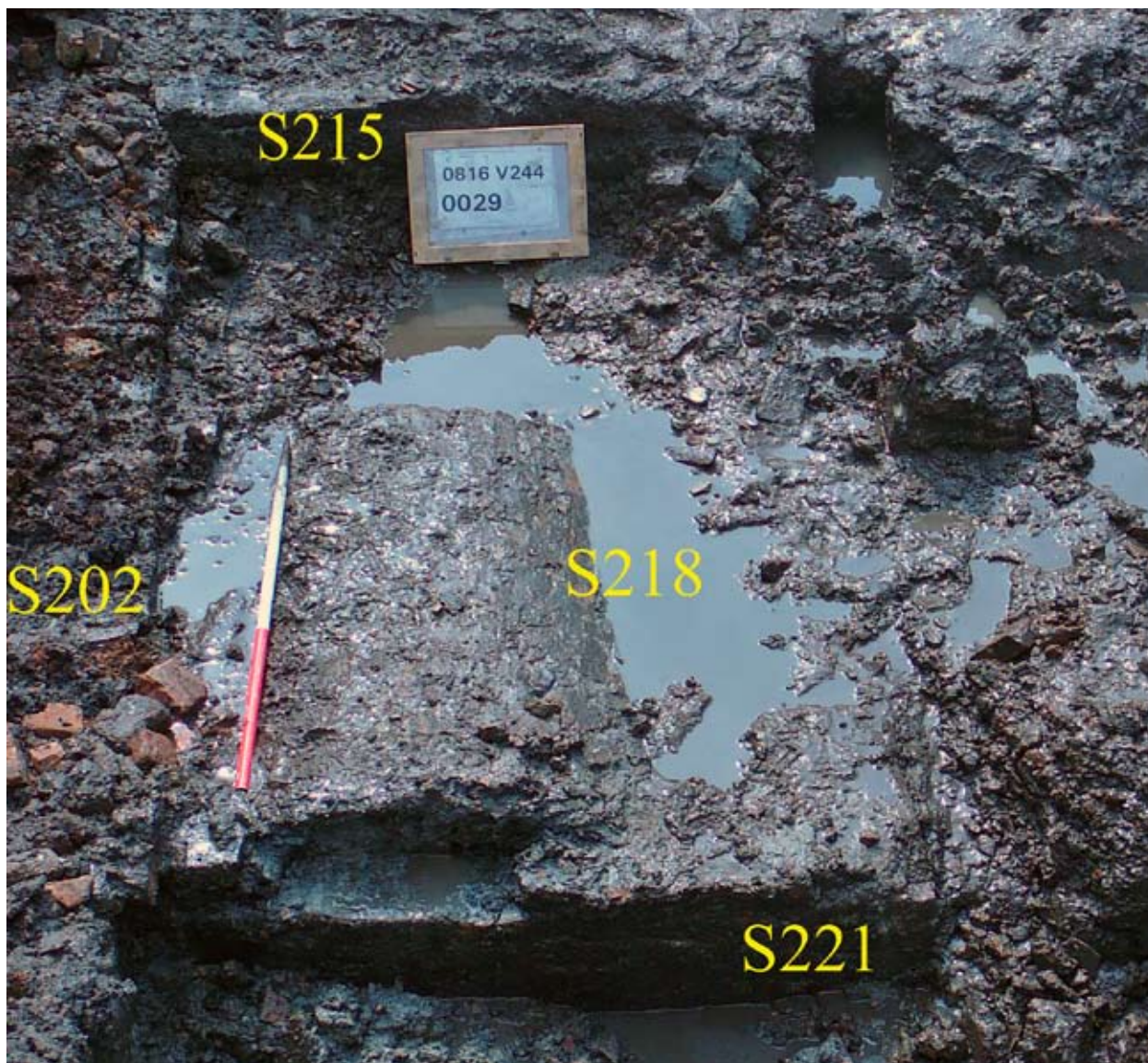
De oostelijke achterdeur kwam uit op een verhard achterterrein, waarschijnlijk een straatje dat langs de bovengenoemde perceelsmuur liep (zie afb. 21).⁵⁵

Het straatje lag op een diepte die overeenkomt met het drempelniveau van de achterdeuren in pand 1, namelijk op 0,95 m + NAP. De straat eindigde tegen een rechtehoekige bakstenen structuur met daarin een bakstenen beerkelder.⁵⁶

Waarschijnlijk betreft het een, op het achtererf gelegen, vrijstaand secreet.⁵⁷ Het beerkeldertje S218 was vierkant

met een lengte en breedte van 1,2 m. De bovenkant had een gewelfd plafond waarvan de top op 0,37 m + NAP lag. Het keldertje was 2,17 m diep. De vulling bestond uit beer waarin keramiek, metaal, hout, leer, bouwmaterialen en voedselresten zoals dierenbotten en mosselschelpen zijn gevonden. Op basis van de keramiek kan de beerkelder gedateerd worden in de periode 1325-1375.

Op het achtererf bevond zich ook een vakwerkstructuur (S206) en in het verlengde van de westelijke zijgevel van pand 1 was een houten beschoeiing aanwezig (S208), een mogelijke 'trottoirband' op het achtererf. Het oppervlak tussen het vakwerkstructuurtje en deze houten beschoei-

Afb. 22. De perceelsscheidingsmuur S202 en de muren van het secreet/beerkelder uit de 14e eeuw (S220/221 en S218). Op de achtergrond is de muur van de 15e-eeuwse beerkelder van pand 1 te zien.

ing bestond uit mestige klei, met daarin veel kiezelstenen, die mogelijk als een vorm van verharding zijn aangebracht. Het is duidelijk dat dit verder naar achteren heeft doorge- lopen, maar waarschijnlijk niet was afgescheiden van het achtererf van pand 1. Van het vakwerkgebouwtje is slechts een deel opgraven. Het bestond uit een houten hoekpaal en muren van complete bakstenen en breukstenen.⁵⁸ Mogelijk was het een klein bijgebouwtje van pand 1.

Pand 2

Aan de oostelijke zijgevel van pand 1 was aan de Voor- straat een tweede pand aanwezig. Pand 2 is gebouwd ná pand 1, aangezien alle muren koud tegen de oostgevel hiervan stonden.⁵⁹ In tegenstelling tot pand 1 stond dit pand mogelijk met de lange zijgevel paral- lel aan de Voorstraat. Pand 2 bestond uit een aantal koud tegen elkaar aangezette muren. De oorspronkelijke lengte en breedte van dit pand konden niet worden vastgesteld. Eén van de muren (S6) liep door onder de zijgevel van het belendende pand aan de Voorstraat 238. De zuidelijke zijge-

vel was zeer breed, namelijk 1,5 m. Hierin was mogelijk een doorgang aanwezig.⁶⁰ Deze muur was gefundeerd op plan- ken die op (boom)stammetjes lagen. In het pand bevond zich een vloer die bestond uit rode bakstenen die in een visgraatpatroon gelegd waren.⁶¹

Aan de Voorstraat was een keldertje aanwezig. Deze was circa 5,5 x 2,5 m en had een bakstenen vloer.⁶² Direct hier- onder was een laag aaneengesloten planken aanwezig. Het was onduidelijk of dit een fundering voor de bakstenen vloer was, of een oudere, houten vloer. Door de, vermoedelijk, af- wijkende oriëntatie en de aanwezigheid van een zeer brede muur is het onduidelijk wat de functie van pand 2 was. Het kan een zelfstandig (woon)pand zijn geweest, maar vermoedelijk was dit een uitbreiding van pand 1.

Vondstmateriaal behorende bij pand 1

Vondsten uit deze middeleeuwse bewoningsfase zijn vooral gevonden in beerkelder S218, op het achtererf van pand 1.

Vondstmateriaal beerkelder S218

Het in de beerkelder aangetroffen materiaal betreft keramiek, metaal, leer, hout, bouwmaterialen en voedselresten zoals dierlijk bot, schelpen en zaden en pitten.⁶³

Keramiek

Onder de keramiek bevindt zich grijsbakkend aardewerk, steengoed 1, roodbakkend aardewerk en witbakkend Maaslands aardewerk. Deze bakseltypen zijn vertegenwoordigd in de functiecategorieën drink- en schenkgerei en keuken- en tafelgerei.

Het drink- en schenkgerei omvat diverse typen drinkbekers van steengoed 1 uit Siegburg en een schenkan van roodbakkend aardewerk.⁶⁴

Onder het keuken- en tafelgerei bevinden zich een grape, bakpannen en deksels van roodbakkend aardewerk.⁶⁵

Op basis van de kenmerken van de keramiek is de beerkelder te dateren tussen circa 1325 en 1375.

Metaal

In de beerkelder zijn ook metaalvondsten gedaan, waaronder een D-vormige gesp, een ijzeren meslemmet en twee voorwerpjes van loodtin. Eén daarvan betreft een hoofd van een menselijke figuur met aan beide zijden, in reliëf, ogen, wenkbrauwen en haar (afb. 23). Het hoofd is ingedeukt en was dus oorspronkelijk hol en driedimensionaal. Ter hoogte van de nek is een ophangoog aanwezig. Het gaat hier om de voorkant van een fluitje, dat kan worden gedateerd in de 14^e / 15^e eeuw. Tijdens opgravingen in de binnenstad van Damme, in België, zijn 10 identieke fluitjes gevonden en ook in Brugge, Ieper, Middelburg, Sluis, Londen en Amsterdam zijn ze bij opgravingen aangetroffen.⁶⁶ Het is niet duidelijk waarvoor deze fluitjes gebruikt zijn. Ze zijn zowel beschreven als kinderspeelgoed en als pelgrimsattribuut om kwaad af te weren.⁶⁷

Het tweede loodtin voorwerp is een deel van een driedimensionaal object dat bestaat uit een halfcirkelvormige plaat, die door ranken is verbonden met een banderol die is voorzien van rozetten. Het is een deel van een miniatuurstoeltje, waarschijnlijk (kinder)speelgoed (afb. 24). Vergelijkbare, complete miniatuurstoeltjes zijn gevonden in Amsterdam, Bolsward, Ieper, Middelburg en Rotterdam.⁶⁸

Leer en hout

Onder de leer- en houtvondsten van de beerkelder bevinden zich een deel van een schoen⁶⁹ en een fragment van een houten bord of kom.

Afb. 23. Rechts het fragment van het fluitje uit beerkelder S218 van Mijnsherenherberg. Links is ter vergelijking een compleet exemplaar afgebeeld.

Bouwmaterialen

Het bouwmaterialen omvat een deel van een noktegel en een complete daktegel van roodbakkend aardewerk en enkele (venster)glasfragmenten. De noktegel is voorzien van enkele spatten loodglazuur. De platte daktegel heeft een afmeting van 28x17,5x1,8 cm en is aan de achterkant voorzien van een ophanglip.

De glasfragmenten hebben een dikte van circa 0,4 cm, zijn lichtgroen van kleur, maar wel doorzichtig. Van enkele stukjes zijn de randen in facetten bijgewerkt zodat er een loden strip kon worden aangebracht. Deze loodstrips werden samengevoegd tot ruitjes die in een venster werden gezet.

Het is mogelijk dat de bouwmaterialen deel uitmaakten van de oorspronkelijke bovenbouw van de beerkelder, namelijk het secreet(huisje), dat bij de sloop ervan in de kelder terecht kan zijn gekomen.

Voedselresten

Uit de vulling van deze beerkelder is een monster genomen, dat door BIAx is gezeefd en geanalyseerd op botanische macroresten, pollen, dierlijke botten en visresten (V72).⁷⁰ Daarnaast zijn tijdens het veldwerk ook enkele voedselresten met de hand verzameld (V71).

Botanische resten

Onder de macroresten zijn granen gevonden zoals haver, tarwe, rogge en boekweit. Er is één verkoalde haverkorrel gevonden, wat enigszins vreemd is, aangezien haver in de 14e eeuw niet veel door mensen werd gegeten. Mogelijk is het hier als diervoeding gebruikt. In de vorm van gort werd het echter ook wel voor menselijke consumptie gebruikt. Van tarwe zijn zeer veel pollen gevonden. Dit was in de Middeleeuwen een dure graansoort die werd gebruikt om witbrood van te maken. Rogge was in de Middeleeuwen een relatief goedkoop graan dat door een groot deel van de bevolking vaak werd gegeten. Boekweit behoort eigenlijk niet tot de granen, maar was vroeger wel een belangrijke leverancier van meel. Het was een goedkoop 'graan' dat vanaf het eind van de 14^e eeuw veel in ons land verbouwd werd, vooral op schrale zandgronden. Van het meel werden brood en koeken gebakken en het werd aan duiven en hoenders gevoerd.

Afb. 24. Het fragmentje met een miniatuurstoeltje, van boven gezien.

Naast duur witbrood, hebben de bewoners dus mogelijk ook producten van goedkope boekweit en rogge gegeten.

Ook zijn er resten van hazelnoot, vijg, appel, aardbei, mispel, zwarte moerbeï, lampionplant, zoete en/of zure kers, peer, braam, framboos, blauwe bosbes en druif gevonden. Met uitzondering van de lampionplant zijn alle soorten normale vondsten in middeleeuwse beerputten. Zaden van lampionplant worden slechts af en toe gevonden, maar in deze beerkelder waren er honderden aanwezig. Oude afbeeldingen van lampionplanten suggereren dat de plant ook in de Middeleeuwen al een belangrijke sierplant was, die mogelijk ook symboolwaarde. Aangezien de plant in oude teksten ook werd aangeduid als *criecken van over zee*, *winterkerssen*, *roemsche kerse* of *boberellen*, kan worden afgeleid dat ook de bessen gewaardeerd werden. Volgens het 16^e -eeuwse kruidenboek van Dodoens (1554) hadden de bessen een geneeskrachtige werking (afb. 25).

Zowel het gebruik als geneeskrachtig kruid, als de mogelijke religieus symbolische waarde, kan ook afgeleid worden uit de contexten van andere archeologische vondstcomplexen met lampionplantzaden. Onder andere in de beerput van de prior van de voormalige Sint-Salvatorsabdij te Ename, zijn grote aantallen zaden van lampionplant gevonden, maar ook in een beerput van het Sint Ursula Klooster in Delft.⁷¹

De aangetroffen pitten van zwarte moerbeien kunnen mogelijk worden beschouwd als een luxe fruit. Het zijn sappige, op bramen lijkende vruchten, die tegenwoordig in ons land niet veel meer worden gegeten (afb. 26). In de Middeleeuwen werd hiervan onder andere een wijn gemaakt die *moraat* werd genoemd.⁷² De vruchten werden vers gegeten, maar ook gedroogd en gekonfijt. De moerbeiboom is oorspronkelijk afkomstig uit het Middellandse Zeegebied, maar werd al vanaf de Late Middeleeuwen in ons land aangeplant. Ze zouden voornamelijk voorkomen in de wat meer elite tuinen zoals kasteeltuinen, pastorieën en luthoven.⁷³ Gedroogde moerbeien werden ook geïmporteerd uit het Middellandse Zeegebied.

Resten van kruiden en specerijen zijn onder andere zwarte mosterd, venkel, anijs, kervel, koriander en kruidnagel. Het enigszins exotische kruidnagel was in de Late Middeleeuwen al een veel gebruikte specerij. Het werd onder andere gebruikt in gebraden vleesgerechten en verwerkt in diverse soorten kruidenwijnen, zoals hypocras en kandeel.

Van Criecken van over zee
Die Criecken oft vruchten
inghenomen openen die
verstoptheyt van der lever
ende van den nieren/ ende
suyveren die blase/ ende
doet water maken/ ende
daer om sijn zy seer goet
tseghen die geelsucht/ pijn
ende weedom in die
lendenen ende van der
blasen/ enden den ghenen
die huer water niet en
kunnen ghelossen oft die
huer water seer snijdt/ Item
den ghenen die met den
steen ende graveel ghequeelt
sijn.

Afb. 25. De afbeelding van en vermelding over de lampionplant uit het Cruydeboeck van Dodoens (1554).

Afb. 26. Moerbeien (foto: © Foterio).

Gedurende de 14^e eeuw werden dergelijke specerijen met name door Portugese schippers aangevoerd op de markten van Brugge en Antwerpen.⁷⁴

Opmerkelijk in het monster was het pollen van cistusroos (afb. 27). Het gaat om pollen van witbladige cistus en gewone gomrotsroos. Cistusrozen zijn struiken die van nature in het westelijke Middellandse Zeegebied voorkomen. De aanwezigheid wordt meestal verklaard door het gebruik van honing of *ladanum* uit het westelijke Middellandse Zeegebied.⁷⁵ Ladanum is een geurige, harsachtige substantie die afgescheiden wordt door cistusrozen. Het werd naar Noord Europa geëxporteerd en hier gebruikt als geneesmiddel, als rituele geurstof en bij het balsemen van lijken.⁷⁶

Dierlijk bot, visresten en schelpen

Onder de 17 handverzamelde botresten van zoogdier, vogel en schelp bevindt zich rund, schaap/geit, kip, gans en knobbelzwaan alsmede mossel en wulk. De meeste botten vertonen snij-, hak- en/of zaagsporen. Het bot van de knobbelzwaan is aangevreten door een klein knaagdier, mogelijk een kat. De aanwezigheid van botresten van zwaan kan gezien worden als luxevoedsel. Het houden van zwanen was namelijk een heerlijk recht en kwam in Holland toe aan de graaf, die dat recht in leen kon geven aan hoge ambachtsheren, kastelen en steden. Voor de middeleeuwse elite waren zwanen dan ook normale consumptieogels.

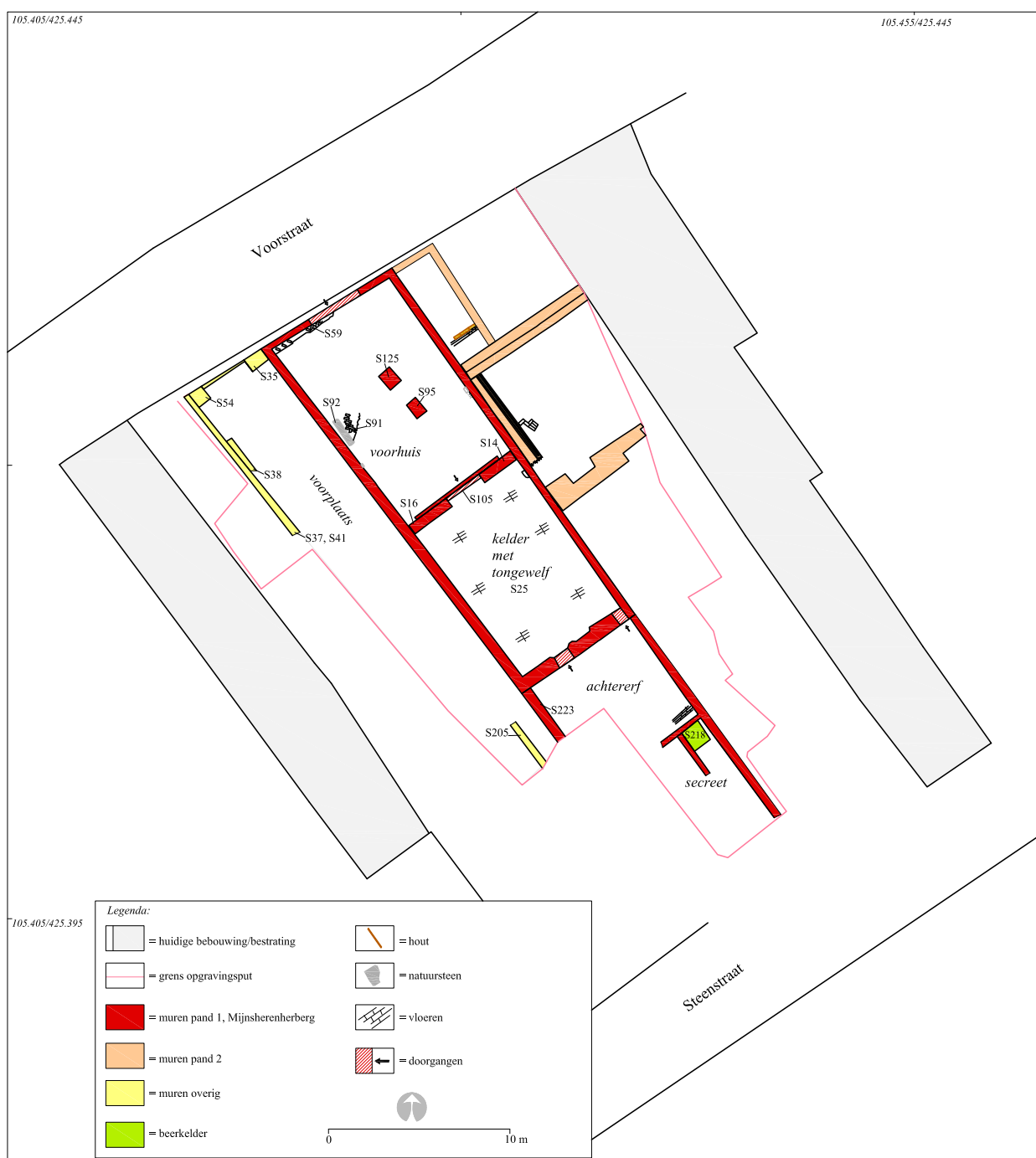
Afb. 27. Afbeelding van cistusroos uit het Cruydeboek van Doedoens (1554).

Uit deze beerkelder kwam slechts een beperkt aantal (8) visresten: vijf wervels van paling en twee schubben van pos. De enige handverzamelde visrest is een linker cleithrum (een element uit de schoudergordel) van kabeljauw.⁷⁷ Het meest dorsale deel ontbreekt. Het bot toont op deze plaats een snijvlak dat is aangebracht bij het ontkoppelen van de vis.

Sporen en structuren 14^e - 16^e eeuw, fase 2 Pand 1

Gedurende de Late Middeleeuwen werd in pand 1 een tussenmuur gezet (afb. 29 en 30).⁷⁸ Het tijdsbestek tussen de bouw van de buitenmuren en deze tussenmuur is onduide-

lijk. De fasering is gebaseerd op het feit dat de tussenmuur koud tussen de buitenmuren stond en dat de buitenmuur ook achter de tussenmuur bepleisterd was met kalkmortel. Opmerkelijk is dat de muur dieper gefundeerd is dan de buitenmuren van het pand, namelijk op 0,4 m - NAP. Het pand was sindsdien onderverdeeld in een voor- en achterhuis. In het voorhuis was een vloer aanwezig van rode en oranje, in visgraatverband gelegde bakstenen.⁷⁹ Op deze vloer waren in het midden van het voorhuis twee zware poeren aanwezig.⁸⁰ In de voorgevel was een (later dichtgezette) doorgang aanwezig die correspondeerde met dit vloerniveau (zie afb. 32). De doorgang had een breedte van circa 2 m. Aan de westzijde lag een natuurstenen plaat op de vloer.⁸¹

Afb. 28. Alle sporenkaart, Middeleeuwen, tweede fase.

Afb. 29. Het voorhuis van pand 1, Mijnsheerenherberg, gezien in de richting van de tussenmuur naar de kelder met tongwelf in het achterhuis. De later dichtgezette doorgang is met een rode lijn aangegeven. Links zijn de verschillende fases van de latere riooltjes in het pand te zien (S104 houten riool, S102 bakstenen riool).

Afb. 30. De kelder met tongwelf in het achterhuis van pand 1. Over de kelder was een bakstenen vloer aanwezig (S29). Gezien in de richting van de tussenmuur (S16) met doorgang naar het voorhuis. Spoornummer 13 is de kelderdeur die er in de 17e - 18e eeuw is ingezet.

In het achterhuis werd een (verdiepte) kelder met tongwelf gebouwd. De kelder had een afmeting van circa 10 x 7 m. Op de overkluizing van de kelder was een baksteenvloer aanwezig (zie afb. 30).⁸² Het vloerniveau van de kelder is niet aangetroffen. De beide doorgangen in de achtergevel zijn voorafgaande aan de bouw van het tongwelf dichtgezet.

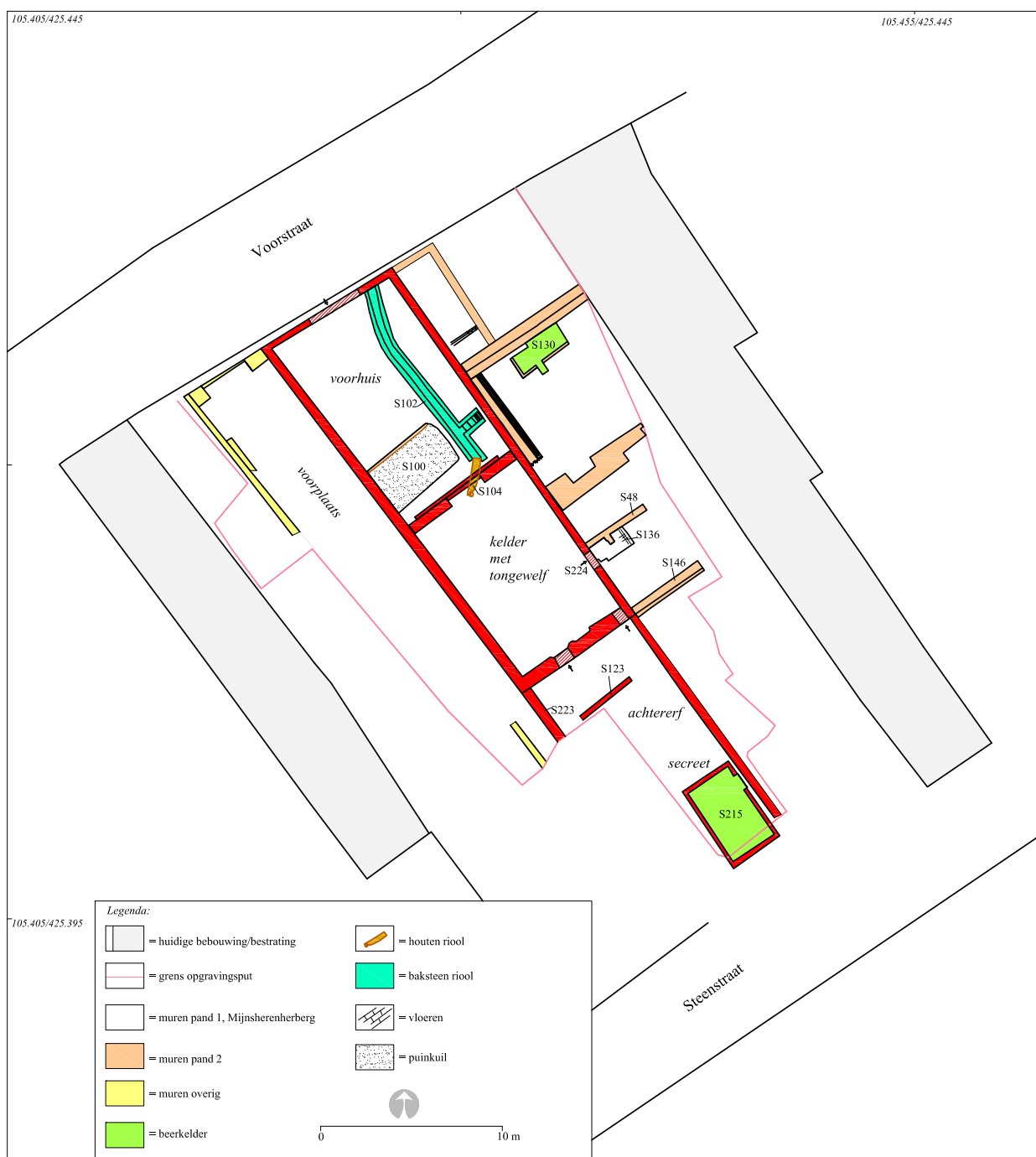
In de tussenmuur is in het voorhuis een aanzet te zien voor een tweede tongwelf (zie afb. 29). Deze is waarschijnlijk nooit gerealiseerd. De ruimte in het voorhuis is gebruikt als een open ruimte met het karakter van een zaal. Het voor- en achterhuis waren verbonden door een opening in de tussenmuur. De doorgang had een breedte van

circa 1,5 m en had een houten drempel op een diepte van 0,3 m + NAP.⁸³ In de tussenmuur was in de doorgang een natuurstenen blok met een ijzeren duim aanwezig. Dit was een scharnier/ophangsysteem van een deur die tussen beide ruimten aanwezig is geweest. Langs de westgevel zijn nu ook muren aanwezig.⁸⁴ De twee aangetroffen steunberen hebben mogelijk deel uitgemaakt van de funderingsvoet van een poortje naar de Voorstraat (S35 en S54). Door deze poort en muren is een voorplaats gerealiseerd, die de Voorstraat met het achtererf van pand 1 verbond. Het vakwerkgebouwtje was niet meer in gebruik en het achtererf van pand 1 werd van het straatje gescheiden door een muur (S223).

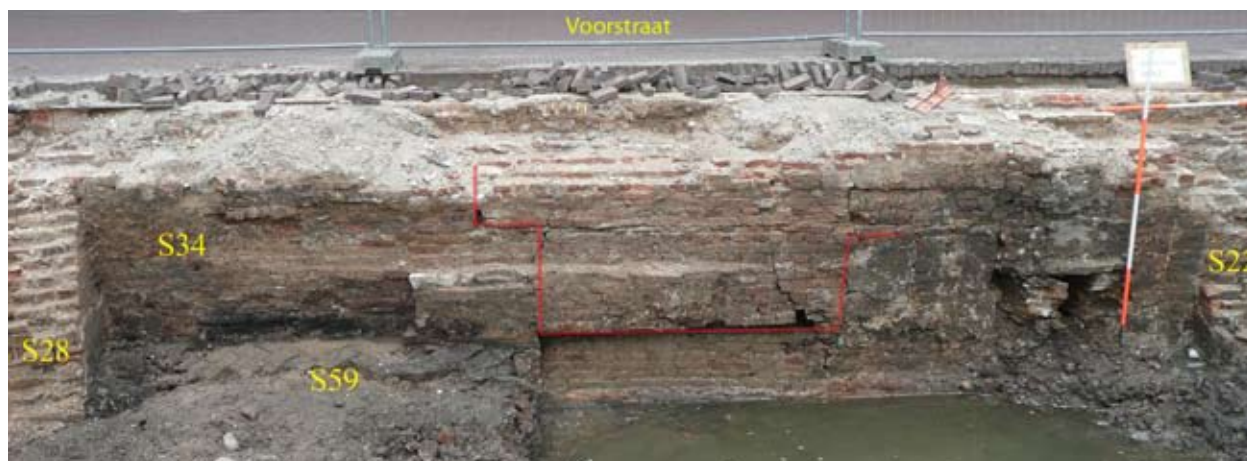
Sporen en structuren 14^e - 16^e eeuw, fase 3 Pand 1

In de laatste middeleeuwse bewoningsfase heeft, in ieder geval in het voorhuis, een brand gewoed (afb. 32). Op de vloer was een dikke laag houtskool aanwezig.⁸⁵ Vanuit dit vloerniveau was een grote kuil gegraven die voorzien was van een houten beschoeiing.⁸⁶ De vulling bestond uit verbrand puin en houtskool. Het is niet duidelijk of de beschoeide kuil al voorafgaand aan de brand een functie in het pand had, of dat deze gegraven is om het brandpuin in te deponeren. In het voorhuis werd vervolgens een (nieuw) riool aangelegd. Er is sprake van twee fasen van riolering, een houten rioolfase en een latere vervanging waarbij een gewelfd bakstenen riool

is gebouwd (zie afb. 29 en 31). Over de drempel van de doorgang in de tussenmuur was nog een restant van het houten riool aanwezig.⁸⁷ Dit was een gespleten en uitgeholde houten balk van circa 2 m lengte en 0,5 m breed. In het achterhuis was dit riool dichtgezet door een houten prop met daarachter een houten paal. Waarschijnlijk liep het houten riool oorspronkelijk verder door het achterhuis en mogelijk naar het achtererf. Het deel in het voorhuis is in een later stadium vervangen door een gewelfd bakstenen riool (zie afb. 29).⁸⁸ Deze liep met licht afschot naar de Voorstraat.⁸⁹ In het voorhuis was het riool voorzien van een stortput die was afgedekt door natuurstenen platen. Op de plaats waar de stortput op de vloer aansloot, was een ijzeren rooster aanwezig (zie afb. 31).

Afb. 31. Alle sporen kaartje Middeleeuwen, fase 3.

Afb. 32. De voorgevel van pand 1, Mijnsherenherberg, van binnenuit gezien in de richting van de Voorstraat. Links en rechts zijn de zijmuren te zien (S22 en S28). In de voorgevel is de dichtgezette middeleeuwse doorgang naar de Voorstraat te zien (rode lijnen). In de linkerhoek is nog een restant van de bakstenen vloer (S59) met brandsporen te zien.

In de oostmuur van het achterhuis van pand 1 is nu (waarschijnlijk) een doorgang aanwezig vanuit de kelder in het achterhuis (zie afb. 31).⁹⁰ Door middel van een trapje met natuurstenen treden kon door een deur een vertrek van pand 2 bereikt worden. De doorgang, met houten drempel, had een breedte van 1 m.⁹¹

Het beerkeldertje (S218) op het achtererf werd in deze fase niet meer gebruikt. In plaats hiervan is direct erachter een nieuwe, grote beerkelder met tongewelf gebouwd (S215). De beerkelder was 5x3 m en had een diepte van ten minste 1,5 m. In de noordoosthoek bevond zich een storkoker. De beerkelder was geheel gevuld met beer waarin keramiek, glas, metaal, leer, hout en voedselresten zoals dierenbotten, zaden en pitten van vruchten zijn gevonden.

Op basis van het vondstmateriaal is duidelijk dat de beerkelder gedurende de gehele 15^e eeuw is gebruikt.

Pand 2

Dit pand werd aan de zuidzijde uitgebreid, waarbij de achtergevel gelijk werd getrokken met dat van pand 1.⁹² In dit (achter)vertrek was een bakstenen vloer aanwezig (S136, zie afb. 47).⁹³ Aangezien er in deze fase al een doorgang naar de kelder in het achterhuis van pand 1 (S224) aanwezig was, is het mogelijk dat de ruimte is gebouwd als een zijwaartse uitbreiding van pand 1.

Inpandig werd, tegen muur S6, een beerkeldertje aangelegd.⁹⁴ Het keldertje was 3 m lang, 1,25 m breed en had een diepte van circa 1,3 m. De storkoker lag ongeveer in het midden, tegen muur S6. Er konden drie vullingslagen worden onderscheiden. De twee onderste vullingen bestond uit groenbruine beer met daarop in de eindfase sterk zandige beer. In alle vullingen van de kelder is keramiek, glas, metaal, leer en voedselresten zoals dierenbotten en mosselschelpen gevonden. Op basis van de keramiek kon worden vastgesteld dat er geen sprake is van duidelijk van elkaar gescheiden gebruiksfases. Ook bleken scherven van verschillende potten uit de beerkelder (S130) te passen op scherven die zijn gevonden in de vulling uit het riool in pand 1 (S102). Hieruit blijkt dat beide

met elkaar in verbinding stonden en/of dat het riool in pand 1 en de beerkelder in pand 2 door één huishouden gebruikt werden. Het beerkeldertje is in gebruik geweest tussen circa 1575 en 1625.

Vondstmateriaal 14e - 16e eeuw, fase 3: beerkelder S215 en brandkuil S100

Vondsten die toegeschreven kunnen worden aan deze bewoningsfase zijn gevonden in beerkelder S215 en brandkuil S100 behorende bij pand 1 en beerkelder S130 van pand 2. Hieronder worden alleen de vondsten uit het beerkeldertje (S215) en de brandkuil (S100) beschreven. Aangezien veel kenmerkende vondsten uit beerkelder S130 uit de 17^e eeuw dateren, zal dit vondstmateriaal besproken worden onder de volgende bewoningsperiode, de 17^e - 19^e eeuw.

Vondstmateriaal 14^e - 16^e eeuw, fase 3: beerkelder S215 (V69 en V73)

Onder de vondsten in de beerkelder zijn naast keramiek, metaal, glas, bouw materiaal, leer, bewerkt hout, voedselresten zoals dierlijk bot, visresten, schelpen en zaden en pitten, ook drie stukjes beschreven perkament aangetroffen. Op basis van het vondstmateriaal is het gebruik van de beerkelder te dateren in de 15e eeuw. Een monster van de beer is geanalyseerd op aanwezige botanische macroresten en pollen, dierenbotten en visresten (V73).

Keramiek

Onder de keramiek (V69) bevindt zich (één scherf) proto-steengoed, witbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, steengoed zonder oppervlaktebehandeling en roodbakkend aardewerk. De keramiek vertegenwoordigt de functiecategorieën opslag, drink- en schenkgerei, keuken- en tafelgerei, sanitair en persoonlijke verzorging, sparen en overig.

De functiecategorie drink- en schenkgerei omvat een aantal fragmenten van bekeraars van steengoed. Hieronder bevinden zich ten minste twee exemplaren van zogenaamde 'eierbekers' uit Siegburg.⁹⁵

Afb. 33. De 15^e-eeuwse koppen van roodbakend aardewerk uit de beerkelder van pand 1, Mijnsheerenherberg.

De categorie keuken- en tafelgerei betreft grappen, koppen en een bakpan van roodbakend aardewerk. De grappen zijn voornamelijk spaarzaam geglaazuurd: uitwendig slechts enkele spatten, inwendig vaak alleen de bodems.⁹⁶ De grappen zijn versierd met verticale sikkels van witte slib.

Eén kop is inwendig geheel van loodglazuur voorzien en bevat uitwendig enkele spatten glazuur. Het heeft één horizontaal worstoor en een standring (afb. 33).⁹⁷

De tweede kop heeft twee grote, verticaal geplaatste oren en drie standlobben. De kop is alleen inwendig voorzien van loodglazuur. Het betreft een variant van de r-kop-32, alleen de rand heeft een andere vorm. Naast deze koppen werd één bakpanfragment aangetroffen.⁹⁸

Uit de categorie sanitair en persoonlijke verzorging zijn alleen pispotten van roodbakend aardewerk gevonden.⁹⁹ Eén ervan is geheel ongeglazuurd, op de anderen zijn, inwendig op de bodem en uitwendig, enkele vlekken loodglazuur aanwezig.

De categorie 'sparen' omvat twee spaarpotjes. Van één is niet met zekerheid te zeggen dat het om een spaarpotje gaat, aangezien de bovenkant (met de eventuele muntgeul) ontbreekt. Het betreft de onderkant van een bolvormig potje met standring, gemaakt van witbakkend aardewerk met draairibbels op de buik en een vuile vlek loodglazuur op de schouder.¹⁰⁰ Het tweede spaarpotje is van geheel ongeglazuurd roodbakend aardewerk. Het heeft een verticale muntgleuf en een holle tepel. Deze spaarpot komt overeen met het type r-spa-2, maar heeft een stervormige standvoet (afb. 34).

Afb. 34. De 15e-eeuwse spaarpot van roodbakend aardewerk uit de beerkelder van pand 1, Mijnsheerenherberg.

Onder de categorie 'overig' valt een plat voorwerp van grijsbakkend aardewerk. Het is waarschijnlijk een netverzwaarder of een gewicht van een weefgetouw (afb. 35).¹⁰¹ Eén zijde is licht beroet.

Metaal

De metaalvondsten (V69) bestaan uit een ring gevlochten koperdraad, een geelkoperen dop en twee objecten van lood die waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van een bouwconstructie, bijvoorbeeld als aan- of afvoerpijp of een deel van de nokafwerking van een dak.

Glas

Onder het glaswerk (V69) bevinden zich relatief veel (fragmenten van) drinkbekers en flessen. De drinkbekers zijn, op één na, niet op type te determineren omdat het niet aan elkaar passende randen en bodems betreft. De meeste bodems zijn brede, zware bolvormige bodems met een vrij hoge ziel. De wanden hebben (diagonale) ribben en het glas is licht groenblauw. De meeste fragmenten zijn waarschijnlijk afkomstig van lage komvormige drink-

glazen, die maigeleins genoemd werden. Andere aanwezige glazen zijn zogenaamde koolstronk-glazen, waarvan één compleet exemplaar is gevonden (afb. 36).¹⁰² Het glas is lichtblauw, met een geribd ruitpatroon in de wand en opgerichte puntnoppen. Deze glazen zijn afkomstig uit Duitsland en kunnen gedateerd worden tussen circa 1450 en 1525. Ook werd één deel van de voet van een kelkglas of fluit gevonden.

Naast drinkglazen zijn twee delen van flessen gevonden. In beide gevallen gaat het om de halzen. De flessen zijn van lichtgroen glas en hebben naar verhouding een zeer dunne wand. Eén van de flessen is waarschijnlijk peervormig geweest, met een smalle, hoge, taps toelopende nek. De andere fles heeft een taps toelopende nek, die echter via een schouder overgaat in een bredere buik. Zowel op de nek als op de schouder heeft de fles verticale ribben.

Bouwmateriaal

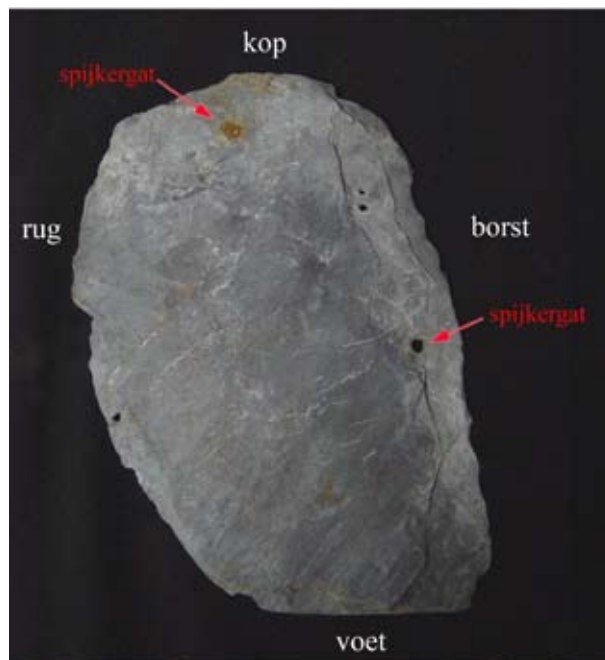
In de beerkelder zijn bouwmaterialen (V69) gevonden, waaronder fragmenten en complete dakleien (afb. 37).¹⁰³ De leien kenmerken zich door een afgeronde, rechthoe-

Afb. 35. Een netverzwaarder of weefgetouwgewicht van grijsbakkend aardewerk uit de 15^e -eeuwse beerkelder van pand 1, Mijns-herenherberg.

Afb. 36. Een intact koolstronk glas uit de 15^e -eeuwse beerkelder van pand 1, Mijns-herenherberg.

Afb. 37. Een foto van een leistein uit de 15^e -eeuwse beerkelder van pand 1, Mijns-herenherberg. Onder: een voorbeeld van een Rijnlandse dakdekking (de Vismarkt van Alkmaar).

Afb. 38. Een mogelijk brompijp uit de beerkelder van pand 1, Mijnsheerenherberg. Rechts is een afbeelding van een doedelzakspeler weergegeven.

kige vorm, waarbij de lei in relatie tot de voet onder een hoek van circa 125 graden staat. De leien hebben twee á drie gaten waarmee ze op de dakplaten werden gespijkerd. De tegel heeft een rechte borstzijde en een ronde rug. De spijkergaten bevinden zich aan de kop- en borstzijde omdat tijdens het leggen de ronde rugzijde de naastgelegen lei deels afdekt.

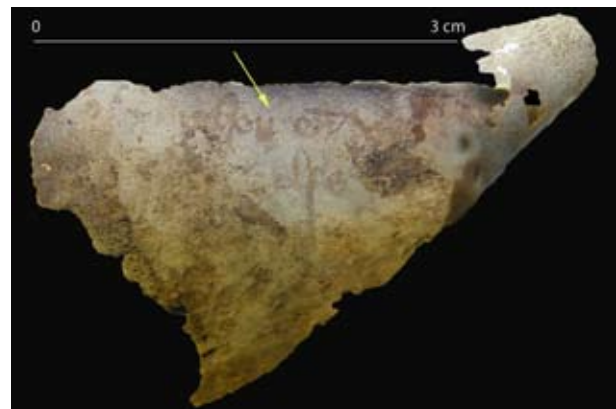
Dit betreffen Rijnvorm-leien die zijn gemaakt in (/de traditie van) het Duitse Rijnland. In deze traditie worden de leien in een diagonaal geschubd patroon op het dak gelegd, de zogenaamde Oudduitse of Rijndekking.¹⁰⁴

In de beerkelder is ook een houten luikje (37x30 cm) en een (vloer)tegeltje van roodbakend aardewerk gevonden. Deze is versierd met loodglazuur en witte slib, met behulp van een stempel met de afbeelding van de Franse lelie.¹⁰⁵ Het is mogelijk dat de bouwmaterialen deel hebben uitgemakt van de bovenbouwconstructie van het secreet, dat bij de sloop in de beerkelder terecht is gekomen.

Leer, hout, textiel en perkament

Bij de leren voorwerpen (V69) uit beerkelder S215 gaat het om fragmenten van een schoen (met reparaties) en een dun gebogen fragment, met een reliëf van diagonale ribben. Ook is bewerkt hout (V69) gevonden, bestaande uit een dun ovaal houten plankje en een conisch gedraaid houten voorwerpje met een dunne steel. Van beide voorwerpen is de functie onduidelijk. Een derde houten voorwerp betreft de helft van een holle, houten pijp die aan de ene zijde kelkvormig uitloopt en aan de andere zijde een verdikking heeft. De pijp is 33 cm lang, de diameter van de mond is 6 cm. Mogelijk is het een onderdeel van een muziekinstrument: de zogenaamde brompijp van een doedelzak (afb. 38).

Naast een stukje gewezen textiel zijn ook drie fragmenten perkament gevonden (V69). Op één daarvan zijn nog enkele letters zichtbaar (afb. 39).

Afb. 39. Eén van de stukjes perkament waarop nog letters zichtbaar zijn.

Voedselresten

Uit de vulling van beerkelder S215 is een monster genomen dat door BIAx is gezeefd en geanalyseerd op botanische macroresten, pollen, dierlijke botten en visresten (V73).¹⁰⁶

Daarnaast zijn er enkele voedselresten met de hand verzameld (V69).

Botanische resten

Voor wat betreft granen zijn er macroresten van boekweit en pollen van boekweit, rogge en tarwe gevonden. Het geheel ontbreken van doorgaans goed geconserveerde zemelen in dit monster kan betekenen dat de 15^e-eeuwse bewoners meer, of voornamelijk, witbrood aten. Ook zijn er vele duizenden pitten, doppen en andere resten gevonden van maar liefst 21 soorten fruit, zuidvruchten en noten. Het gaat om hazelnoot, vijg, aardbei, appel, peer, zwarte moerbeï, lampionplant, zoete kers/zure kers, gewone braam, framboos, blauwe bosbes, druif/krent/rozijn, zwarte bes, kruisbes, aalbes, walnoot, tweestijlige

meidoorn, gele kornoelje, jeneverbes, mispel en meerdere pruimenrassen.

Jeneverbessen werden in de Middeleeuwen waarschijnlijk voornamelijk als geneesmiddel gebruikt. Zaden van gele kornoelje worden niet vaak gevonden, maar in dit monster waren er enkele tientallen aanwezig. De plant hoort van nature meer thuis in Midden- en Zuidoost-Europa, maar is al heel lang in cultuur voor de rode vruchten die er uitzien als langwerpige kersen (afb. 40). De vruchten zien er smakelijk uit, maar ze zijn wrang en zullen daarom vermoedelijk als geneesmiddel zijn gebruikt. Ze werden bijvoorbeeld toegepast om vloeeden als *buyckloop*, *bloetganch* en *roodt melisoen* (dysenterie) te stoppen.¹⁰⁷ Tot op heden zijn de pitten hiervan vooral aangetroffen in eliteira afvalcontexten.

In de categorie groente en peulvruchten zijn enkele pollen van tuinbonen gevonden. Uit schriftelijke bronnen is bekend dat in de 16^e eeuw minstens twee variëteiten tuinbonen bestonden, namelijk paardenbonen en grote bonen. Paardenbonen, ook wel duivenbonen of veldbonen genoemd, werden in Middeleeuwen vrij algemeen door mensen gegeten, maar vanaf de 16^e eeuw werden ze voornamelijk als diervoeding gebruikt.

De zogenaamde grote bonen, die wij tegenwoordig tuinbonen noemen, werden door de wat meer welgestelde mensen gegeten. Deze bonen werden met zekerheid vanaf de 16^e eeuw in Nederland verbouwd, maar mogelijk ook eerder.

Wat kruiden en specerijen betreft zijn resten gevonden van zwarte mosterd, koriander, venkel, echte kervel, kruidnagel, paradijskorrel, Spaanse peper, tuinpeterselie, zwarte peper en dille.

Bijzonder is de vondst van enkele zaden van paprika of Spaanse peper (*Capsicum annuum*) (afb. 41).¹⁰⁸ Dit gewas is oorspronkelijk afkomstig uit de America's en al vrij snel na de eerste reis van Columbus (vanaf circa 1493) werden de vruchten in Europa gegeten.

Volgens Dodoens (1554) werden de pepers in de hoven van sommige *cruytlietchebbers* geplant.¹⁰⁹ Tijdens de late 15^e eeuw werd Spaanse peper vooral door mensen uit de hogere sociale milieus gegeten. Tot die tijd werd in die

Afb. 40. De vruchten van gele kornoelje (© Paul Busselen).

kringen vooral gewone peper (*Piper nigrum*) gegeten. In de loop van de 15^e eeuw wordt het gebruik daarvan echter zo algemeen dat de rijken overstapten op exclusievere specerijen, waaronder Spaanse peper.¹¹⁰

Ook de vondst van paradijskorrels is bijzonder, want niet eerder zijn in ons land zoveel zaden van deze plant gevonden. Paradijskorrels zijn de merkwaardig smakende zaden van een plantensoort uit de gemberfamilie (afb. 42).¹¹¹ De plant is ook nauw verwant aan kardemom, een bestanddeel van speculaaskruiden.

Oorspronkelijk komen paradijskorrels uit het kustgebied van westelijk tropisch Afrika.¹¹² Portugese handelaars zorgden er in de Late Middeleeuwen voor dat paradijskorrels op de Europese markt terecht kwamen. De specerijenmarkten van Brugge en Antwerpen waren belangrijke overslaghavens.¹¹³

Afb. 41. De afbeelding van spaanse peper in het Cruydeboek van Dodoens (1554).

Afb. 42. Links: een afbeelding van *Amomum grana paradisi* uit 1813. Rechts: een paradijskorrel uit een 16e-eeuwse beerput (© BIAAX Consult).

In de 15^e en 16^e eeuw werden paradijskorrels officieel *Grana paradisi* genoemd, maar zijn in recepten bekend onder de naam *Greyn*. Het werd gebruikt in allerlei vlees- en visgerechten, sausen, wijn, geleien, taarten en roffio(e) len.¹¹⁴

In de Late Middeleeuwen werden de goede kwaliteit paradijskorrels voornamelijk door de rijken gegeten. Dit verandert in de 16^e eeuw, wanneer het gebruik van deze specerij in de sociale bovenlagen van de bevolking uit de mode raakt.¹¹⁵

Van zwarte peper zijn enkele fragmenten gevonden. Vanaf de 15e eeuw worden zaden van deze pepersoort af en toe in archeologische context in ons land gevonden. Vondsten van grote aantallen peperkorrels lijken beperkt te zijn tot rijke contexten. Peper is inderdaad van oudsher een duur importproduct uit Zuid-Azië. Het was in de Middeleeuwen één van de duurste specerijen. Het doen van uitspraken over de sociale status aan de hand van pepervondsten is echter riskant. Ondanks de hoge prijs werd peper namelijk vrij algemeen gebruikt.

Ook zijn er zaden en pollen van tuinperselie aangetroffen. Van dit kruid worden niet vaak resten in beerputten gevonden. Het zaad werd vroeger als geneesmiddel bij nier- en blaasproblemen gebruikt en de wortels en het blad werden als groente en toekruid gegeten.¹¹⁶ Ook dille wordt in archeologische context niet vaak gevonden, maar hier wel. Resten van andere gebruikplanten zijn raapzaad, hennep, vlas en maanzaad.

Dierlijk bot, visresten en schelpen

Onder de 106 handverzamelde en gezeefde (bot)resten van zoogdieren, vogels en schelpen zijn fragmenten aangetroffen van rund, schaap/geit, varken, kat, klein knaagdier, wilde/tamme eend, kip, lijsterachtige, kleine zangvogel en kwak (tabel 2). De resten van schelpdieren die zijn gegeten betreffen fragmenten van mosselschelpen. Het boerenknoopje is een landslakje dat voorkomt op vochtige, beschutte plaatsen en is waarschijnlijk zonder menselijke tussenkomst in de beerkelder terecht gekomen. Ook zijn er enkele tientallen fragmenten van eierschalen aangetroffen, vermoedelijk van kippeneieren.

Op de bovenkant van een schedel van een wat ouder mannetjesvarken is een trauma aanwezig, net boven de linkeroogkas. Mogelijk is dit ontstaan door de wijze waarop het dier is geslacht, namelijk door het met een bijl op het voorhoofd te slaan (afb. 43). De schedel is vervolgens in twee helften gespleten, wat erop wijst dat niet alleen het kopvlees, maar ook de hersenen zijn gegeten. Ook is een schouderblad van een big aangetroffen. Dit jonge varken was groot voor zijn leeftijd.

Ook de botten van rund en schaap/geit zijn afkomstig van dieren die gegeten zullen zijn. De vondst van enkele kat-tenbotjes, waaronder een schedel, wijst erop dat er waarschijnlijk ook huisdieren zijn gehouden.

Het eten van kip en eend was tijdens de Late Middeleeuwen vrij algemeen. Kippen werden in eerste instantie voornamelijk gegeten door de rijkere en eenden door minder

Beerkelder S215 (15 ^e eeuw)	Zeef 4 mm		handverzameld	
	NR	BW	NR	BW
Rund (<i>Bos taurus</i>)	-	-	1	108,5
Schaap/geit (<i>Ovis/Capra</i>)	-	-	1	23,8
Varken (<i>Sus domesticus</i>)	1	-	4	1237,3
Kat (<i>Felis catus</i>)	-	-	3	26,7
Klein knaagdier (Rodentia)	3	-	-	-
Groot zoogdier	-	-	2	24,8
Zoogdier, indet.	6	1,3	1	11,8
Kip (<i>Gallus domesticus</i>)	16	1,0	-	-
Wilde/tamme eend (<i>Anas platyrhynchos/A.p. f. domestica</i>)	-	-	1	4,1
Wilde eend (<i>Anas platyrhynchos</i>)	1	0,1	-	-
Kwak (<i>Nycticorax nycticorax</i>)	-	-	2	1,0
Lijsterachtige (<i>Turdus</i> sp.)	1	-	-	-
Kleine zangvogel (Passeriformes)	1	-	-	-
Vogel, indet.	23	0,4	-	-
Mossel (<i>Mytilus edulis</i>)	37	63,5	-	-
Boerenknoopje (<i>Discus rotundatus</i>)	2	-	-	-

Tabel 2. Een overzicht van de aantallen (NR) en gewichten (BW, in gram) van (fragmenten) dierlijk bot en schelpen (4 mm zeeffractie en handverzameld), aangetroffen in beerkelder S215 van pand 1, Mijnsherenherberg.

welgestelde mensen. De vondst van twee vleugelbotjes van een volwassen kwak (een reigerachtige) is zeer bijzonder (afb. 44). Tot op heden zijn er slechts drie andere archeologische vondsten uit Nederland bekend. Het gaat in alle gevallen om afvalcontexten van rijke elites, namelijk het kasteel van Eindhoven (1420-1649), het Huis ter Kleef te Haarlem (1250-1650) en het Valkhuis in Den Haag (15^e-17^e eeuw).¹¹⁷

Evenals zwanen hadden reigerachtigen in de Middeleeuwen de status van elitair voedsel. 'Rheygers' worden in een plakkaat van Karel V op de houtvesterij van Holland uit 1517 tot de 'edele vogels' gerekend. Deze mochten alleen worden bejaagd door die edellieden die daartoe vanouds gerechtigd waren of met speciale toestemming van de houtvester.¹¹⁸ Ook de auteur van het *Jacht-Bedryff* rekent reigers tot de 'Edele Vogelen', in de specifieke betekenis van 'veerwild waarop met valken wordt gejaagd'. Daarbij moet worden bedacht dat de valkenjacht ook door de burgerlijke elite in de steden werd beoefend.¹¹⁹

Afb. 43. De varkensschedel met impactfractuur (rode pijl). Onder: een afbeelding van het slachten van een varken in een middeleeuws getijdenboek.

Evenals zwanen hadden reigerachtigen, waaronder de kwak kan worden gerekend, in de Middeleeuwen de status van elitair voedsel. Op dit 'veerwild' werd met valken gejaagd.

Het 17^e-eeuwse boek *Jacht-Bedryff* beschrijft hoe men met jachtvalken reigers vangt: "Werden gevlogen metten Geervogel en Geertarsel (resp. vrouwtje en mannetje van de giervalk), oock wel metten slechten (slechtvalk), maer selden. Een slechten is goet om den Reijger te doen klimmen, maar den Geervogel om hem met geweld te haelen. Men vangt se oock wel met den Havick, dan dat is om den Reijger staende te vangen ..."120 Kwakken werden "... metten slechten valk gevlogen, dan zijn lammer (trager) als den Reijger, ende en klimmen soo wel niet."

Afb. 44. boven: enkele kwakken met links een jonge vogel en rechts een volwassen exemplaar. Foto: Carlos García (www.fotodigiscoping.info); onder: Een afbeelding uit de 14e-eeuwse Codex Manesse; de markgraaf Heinrich von Meissen op reigerjacht met valken. Op dezelfde wijze werd op kwakken gejaagd.

De auteur vermeldt verder dat kwakken vooral werden gejaagd “om de veeren die sij op de kop hebben” en dat het vlees vaak door de valkeniers als aas voor de jachtvogels wordt gebruikt. Ook geeft hij zijn persoonlijke mening over de smaak: “Mijns bedunckens is het vleesch van een jonge quack redelijk goet, immers veel beter als van een reijger.” De Dordtse kwak is overigens een volwassen exemplaar.

Uit de rekeningen over de jaren 1358-1370 van de toenmalige heer van Gouda, Jan van Blois, blijkt dat regelmatig “grawe reyghers, quacrheygers ...en lepelaers” werden geschonken aan “heren, ridders, knapen en andere goeden luden.”

Of de vondst van kleine zangvogels ook duidt op een hoge sociale status van de bewoners van dit pand, is twijfelachtig. Vermoedelijk had de consumptie van zangvogels tot omstreeks 1500 nog een incidenteel karakter en kwam het pas na de Middeleeuwen meer in de mode bij de elite.¹²¹

De grafelijkheidsrekeningen van het Henegouwse huis (eerste helft 14^e eeuw) wijzen erop dat zangvogels toentertijd door de elite werden versmaad: de Hollandse graven aten hoenders, kapoenen, reigers en patrijzen, maar geen kleine vogels zoals zangvogels of kwartels.¹²²

Het vismateriaal uit beerkelder S215 omvat 671 resten van zeker twaalf verschillende vissoorten (tabel 3 en 4). Hiervan zijn er vijf marien: stekelrog (*Raja clavata*), haring (*Clupea harengus*), sprat (*Sprattus sprattus*), kabeljauw/wijting (*Gadus morhua/Merlangius merlangus*) en tong (*Solea solea*). Van soorten die zowel in zoet water als in zee voorkomen en die hier gemakshalve als ‘trekkende soorten’ worden aangeduid, zijn resten aantoonbaar van drie soorten: paling (*Anguilla anguilla*), spiering (*Osmerus eperlanus*) en de al eerder genoemde bot. Van de zoetwatervissen zijn resten aanwezig van vier soorten: blankvoorn (*Rutilus rutilus*), snoek (*Esox lucius*), pos (*Gymnocephalus cernuus*) en baars (*Perca fluviatilis*). Van de laatste soort zijn voornamelijk schubben aangetroffen (70 in totaal). Wervels van de soorten van de groep schol/bot/schar (*Pleuronectes platessa/Platichthys flesus/Limanda limanda*) zijn morfologisch niet van elkaar te onderscheiden. Toch kon een van deze soorten, namelijk bot aangetoond worden, op grond van een element uit het kopskelet.

	NR	%
Zoetwatervissen		
Blankvoorn (<i>Rutilus rutilus</i>)	6	1,5
Karperachtigen (<i>Cyprinidae</i>)	23	5,9
Snoek (<i>Esox lucius</i>)	5	1,3
Pos (<i>Gymnocephalus cernuus</i>)	4	1,0
Baars (<i>Perca fluviatilis</i>)	3	0,8
Subtotaal	41	10,5
Trekkende vissen (<i>anadroom/katadroom</i>)		
Paling (<i>Anguilla anguilla</i>)	55	14,2
Spiering (<i>Osmerus eperlanus</i>)	25	6,4
Bot (<i>Platichthys flesus</i>)	1	0,3
Subtotaal	81	20,9
Zoutwatervissen		
Stekelrog (<i>Raja clavata</i>)	1	0,3
Haai/Rog (<i>Elasmobranchii</i>)	2	0,5
Haring (<i>Clupea harengus</i>)	225	58,0
Kabeljauw/Wijting (<i>Gadus morhua/Merlangius merlangus</i>)	3	0,8
Kabeljauwachtigen (<i>Gadidae</i>)	4	1,0
Schol/Bot/Schar (<i>Pleuronectes platessa/Platichthys flesus/Limanda limanda</i>)	28	7,2
Tong (<i>Solea solea</i>)	3	0,8
Subtotaal	266	68,6
Totaal gedetermineerd	388	100,0

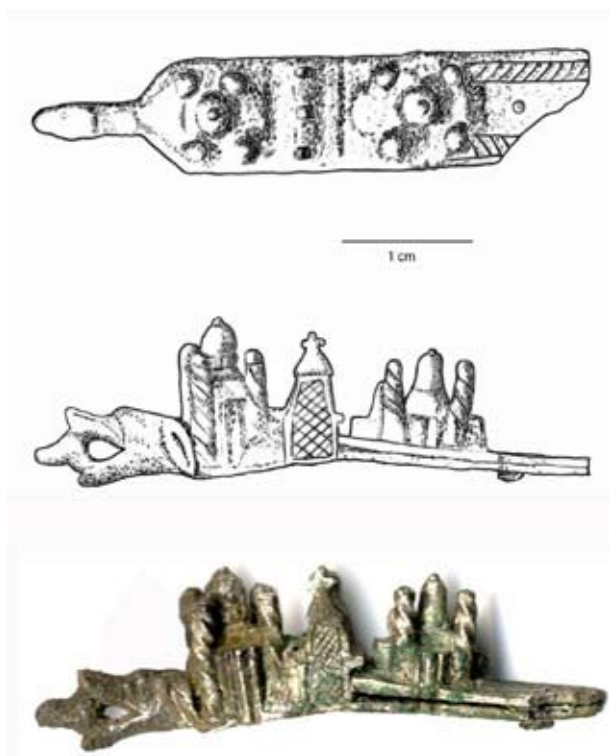
Tabel 3. Aantal visresten uit beerkelder S215. Zeefmateriaal van de 4 mm zeef.

	NR	%
Zoetwatervissen		
Karperachtigen (<i>Cyprinidae</i>)	1	0,4
Subtotaal	1	0,4
Trekkende vissen (<i>anadroom/katadroom</i>)		
Paling (<i>Anguilla anguilla</i>)	5	1,8
Spiering (<i>Osmerus eperlanus</i>)	218	77,0
Subtotaal	223	78,8
Zoutwatervissen		
Haring (<i>Clupea harengus</i>)	21	7,4
Sprot (<i>Sprattus sprattus</i>)	24	8,5
Haring/Sprot (<i>Clupea harengus/Sprattus sprattus</i>)	11	3,9
Schol/Bot/Schar (<i>Pleuronectes platessa/Platichthys flesus/Limanda limanda</i>)	2	0,7
Tong (<i>Solea solea</i>)	1	0,4
Subtotaal	59	20,9
Totaal gedetermineerde viswervels	283	100,1

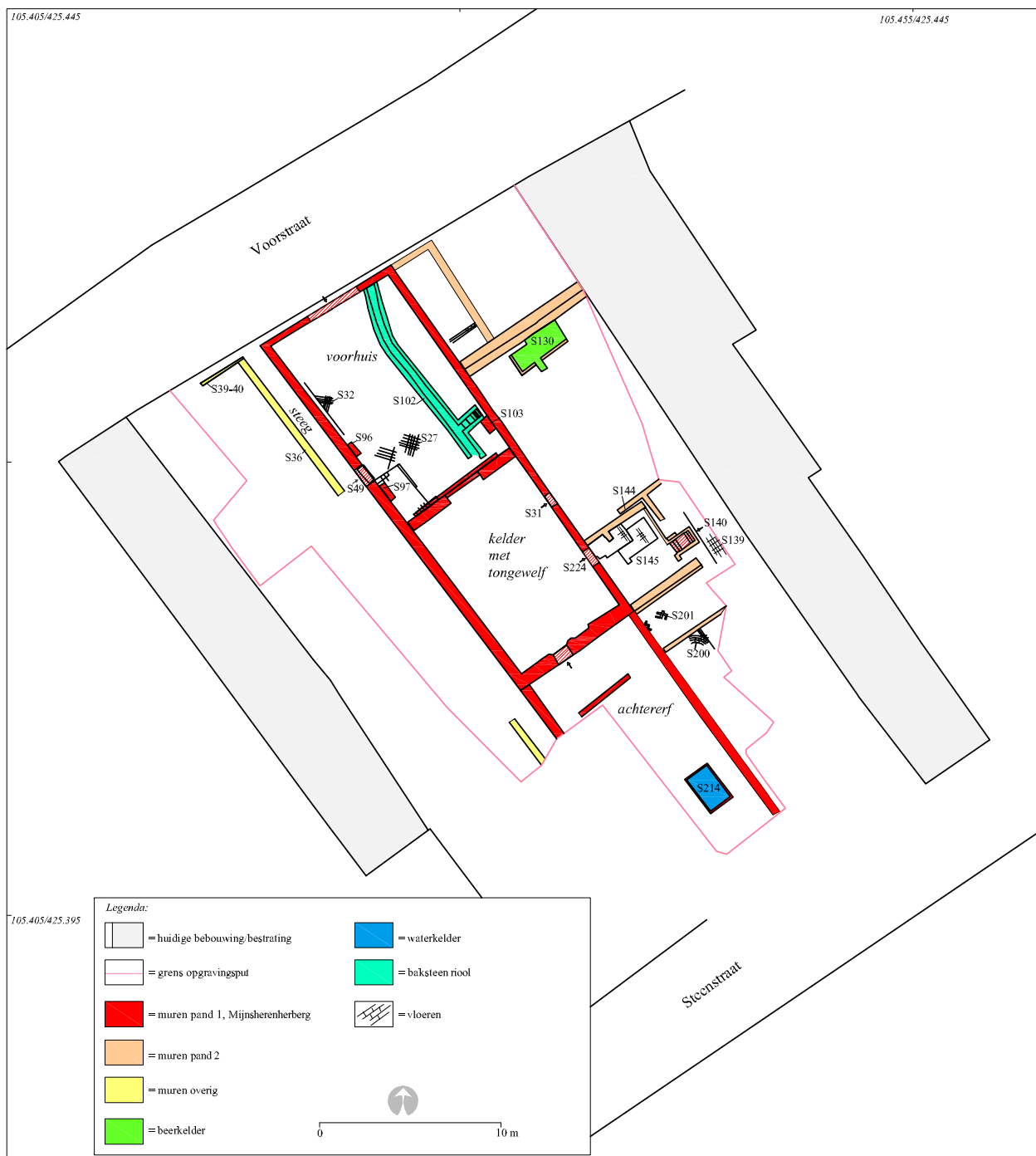
Tabel 4. Aantal visresten uit beerkelder S215. Zeefmateriaal van de 2 mm zeef.

Vondstmateriaal 14e - 16e eeuw, fase 3: brandkuil S100, V28

Tussen het brandpuin in de kuil is een deel van een zilveren sluitwerkje gevonden.¹²³ Het voorste deel bestaat uit de kop van een draak of een ander fabeldier, met een knop in zijn bek. Hier heeft waarschijnlijk een sluithaak of -oogje aan gezeten. Hieraan zitten twee zilveren plaatjes die door nageltjes op elkaar vastgezet zijn. Waarschijnlijk heeft deze kant aan textiel of leer vastgezet. Op de bovenkant van het sluitwerk is een driedimensionale voorstelling aanwezig (afb. 45). Hierop zijn waarschijnlijk twee kerken uitgebeeld. Het zijn vierkante gebouwtjes met een centraal koepeldak en op enkele hoeken van het gebouw een gedraaid torentje. Tussen de kerken is een langwerpig object met een schuin dak en op de nok drie kruizen aanwezig. Hiermee wordt een (relik)schrijn afgebeeld. De decoraties op het sluitwerk lijken een voorstelling of een verwijzing te zijn naar een heilige plaats of bedevaartsplaats.

Afb. 45. Het zilveren sluitwerkje met een decoratie van kerkjes en een schrijn.

Afb. 46. Alle sporenkaart, postmiddeleeuwse periode, fase 1.

6.2.3. De postmiddeleeuwse periode: 1585 - 18^e eeuw

Sporen en structuren 1585 - 18^e eeuw, fase 1

In 1585 wordt het pand opgesplitst en is er sprake van twee eigenaren. Kort daarop (1613) wordt ook het leenverband als grafelijke herberg opgeheven. In beide panden vinden een aantal grote wijzigingen plaats. De verschillende bewoningssporen zijn voor deze periode niet eenduidig toe te schrijven aan één van beide huishoudens, daarom is bij de onderstaande beschrijving nog de (geconstrueerde) verdeling tussen pand 1 en 2 aangehouden.

Pand 1

In het voorhuis werd aan de binnenzijde van het pand een aantal steunberen koud tegen de muur gezet.¹²⁴ Ook is er een vloer in deze ruimte aanwezig die bestond uit rode en zwarte tegels.¹²⁵ Eén van de vloerfases bestond uit tegels die in een diagonaal dambordpatroon in het vertrek lagen. Van de laatste vloerfase waren ten dele ook de wandtegels nog aanwezig.¹²⁶ Dit waren tegels met verschillende blauw-gele, florale decoraties in een getande ruit, die zijn te dateren in het eerste kwart van de 17^e eeuw.¹²⁷

Vanuit het voorhuis is nu ook een doorgang in de westgevel aanwezig. De doorgang was 1 m breed, met een drempel van een blauwgrijze, gelaagde natuursteen, mogelijk kalksteen, afkomstig uit het Belgische Doornik.¹²⁸ De doorgang kwam uit op een steegje ten westen van het pand, dat is ontstaan door de aanleg van scheidingsmuur S39-40 (zie afb. 46). Het riool in het voorhuis heeft tot in de 17^e eeuw gefunctioneerd. De vondsten die zijn achtergebleven in het riool geven een goede sluitdatum van het gebruik in het eerste kwart van de 17^e eeuw.

De deur tussen het voor- en achterhuis (kelder) werd dichtgezet.¹²⁹ In het achterhuis waren waarschijnlijk twee openingen aanwezig. De doorgang in de achtergevel is mogelijk een deur geweest, terwijl de opening in de westgevel, gezien de schuine onderzijde, wellicht een raam of bevoorradingsluik is geweest.¹³⁰

In de oostelijke muur was, waarschijnlijk gedurende deze periode, op het niveau van de vloer over het tongewelf, een (later dichtgezette) doorgang (S31) aanwezig naar pand 2. Op het achtererf werd over de grote beerkelder S215 een kleiner (water)keldertje gebouwd.¹³¹ Het keldertje, met een formaat van 1,5 x 2,25 m, bestond uit gele IJsselsteentjes en had een tongewelf. Het keldertje was leeg.

Pand 2

In pand 2 was een groot aantal muren aanwezig, waarvan alleen vastgesteld kon worden dat ze uit de postmiddeleeuwse periode dateren. Beerkelder S130 bleef tot circa 1625 in gebruik. In de achterste ruimte van het pand

werd een kelder met tongewelf aangelegd. Hierin was een vloer van zwarte en rode tegels aanwezig.¹³²

Het tegelpatroon bestond uit een rechthoekig blok zwarte tegels die iets asymmetrisch in het midden gelegen was. Daar omheen lagen rode tegels (afb. 47). Vanuit de kelder was in de oostelijke muur een trap met (een later dichtgezette) doorgang aanwezig. De trap bestond uit blauwgrijze natuurstenen treden en gaf toegang tot een vloer of straat van ijsselsteentjes.¹³³

Op het achterterrein van pand 2 was een aantal (fases van) vloeren of straten aanwezig.¹³⁴

Deze bestonden uit bakstenen en waren gelegd in een visgraatpatroon (S201) en een cirkelvormig decoratief patroon (S200). Waarschijnlijk waren dit verhardingen die buiten het pand lagen.

De scheiding van het grafelijke leen is herkenbaar in de bebouwingssporen in de voor- en achterhuizen (van pand 1 en 2). Dit is met name te zien aan de veranderingen in het dichtzetten van oudere doorgangen en het creëren van nieuwe.

Vondstmateriaal 17e - 18e eeuw, fase 1: riool S102, beerkelder S130 en (beer)kelder S86.

Op basis van aan elkaar passende keramiek is duidelijk dat riool S102 in pand 1 en beerkelder S130 in pand 2, door één huishouden in gebruik waren. De beide contexten worden hieronder afzonderlijk besproken. Van voorwerpen waarvan scherven in zowel het riool als de beerput zijn gevonden, is dit vermeld.

Afb. 47. De kelder in het achterhuis van pand 2 met links de dichtgezette doorgang naar pand 1 (S224) en de dichtgezette doorgang met trap in de oostgevel (S140).

Vondstmateriaal 17e - 18e eeuw, fase 1: beerkelder S130 (V56, V57)

Vondsten uit deze beerkelder omvatten keramiek, metaal, glas, leer, bouw materiaal, pijpjaarde, bewerkt hout, bewerkt gewei en voedselresten zoals dierlijk bot, schelpen en zaden en pitten.¹³⁵ Onder het leer zijn afsnijdsels te vinden en fragmenten van een schoen die te dateren is rond 1600.¹³⁶ Bouwmaterialen bestaan uit enkele delen van geglazuurde tegels van roodbakend aardewerk en faience tegeltjes, die uit de waarschijnlijk verrommelde bovenlaag komen. Aanvankelijk is uit drie lagen vondstmateriaal verzameld, aangezien deze aanvankelijk werden beschouwd als verschillende opvullingsfasen. Tijdens de uitwerking bleek echter dat dit niet het geval was. De verschillende vondstnummers zijn alsnog samengevoegd en beschreven onder vondstnummer V57. Alleen de bovenste vullag van de beerkelder bleek door latere sloopactiviteiten te zijn verrommeld, wat in het hieronder beschreven complex sporadisch is vermeld (V56).

Op basis van de vondsten in de beerkelder kan de gebruikperiode gedateerd worden tussen circa 1575 en 1625.

Keramiek

Afgezien van enkele scherven proto-steengoed, steengoed zonder oppervlaktebehandeling en grijsbakend aardewerk die door verrommeling in de beerkelder terecht zijn gekomen, bevatte de beerkelder steengoed met oppervlaktebehandeling, roodbakend aardewerk, witbakend aardewerk, Weser en Werra aardewerk, majolica en faience (V57). Het vertegenwoordigt een aantal functiecategorieën, zoals opslag, drink-

en schenkgerei, keuken- en tafelgerei, sanitair en persoonlijke verzorging, verlichting, sparen, ambachtelijk en overig.

De groep opslag, drink- en schenkgerei wordt vertegenwoordigd door verschillende typen kannen.¹³⁷ Het zijn voornamelijk drinkkannen zoals baardmankruiken, een boerendanskruik en een ronde, meloenvormige kruik. Ze zijn onder andere voorzien van (ijzer)engobe en blauw kobaltoxide, zoutglazuur en uitbundige radstempel en applique decoraties, waaronder gekroonde wapenschilden met het jaartal 1594, geometrische patronen en acanthusbladranken, engelen en medaillons met portretten van mannen en vrouwen. De boerendanskruik (afb. 48) is voorzien van een fries met dansende boeren, het jaartal 1583 en de tekst:

GERHET DU MUS DAPER BLASEN

SO DANSEN DI BUREN ALS WEREN SI RASEN

FRY VE SPRICHT BASTOR

ICH VERDANS DY KAP, MIT EN KOR

De vertaling hiervan luidt:

Gerhard, je moet dapper blazen,

Zodat de boeren dansen als razenden,

Ontwaakt, spreekt de pastoor,

Ik dans zo wild dat ik mijn kap, amict en kazuifel verlies.¹³⁸

Afb. 48. Een boerendanskruik uit beerkelder S130, met rechtsboven een detail van het fries met dansende boeren en rechtsonder 'De boerendans', van Pieter Bruegel uit 1568.

Boerenfeesten en -kermis- waren gedurende deze periode een geliefd onderwerp om af te beelden. Onder andere Pieter Brueghel de Oudere is bekend om de vele boerenfeesten die hij schilderde. Over de interpretatie van de tekst op de kruik bestaat discussie. Waarschijnlijk moet het geïnterpreteerd worden als een spottekst van de protestanten tegenover de katholieken. De periode waarin dit type kan populair was (einde 16^e eeuw en begin 17^e eeuw), komt overeen met de opstand in de Lage Landen tegen de Spaanse overheersing.¹³⁹

Afb. 49. Het bord van Werra aardewerk uit de beerkelder S130 met daarop een vrouw en het jaartal 1598.

Ook de haatliefde verhouding tussen de lagere en middenklasse (boeren en ambachtslieden) en de hogere klassen (rijken en de kerkelijke en adellijke elite) is hier deels in verweven en wordt waarschijnlijk ook symbolisch weergegeven op deze kannen.¹⁴⁰

Een ander type kan dat is opgegraven is een grotere schenkan van witbakkend aardewerk.¹⁴¹

De functiegroep keuken- en tafelgerei wordt vertegenwoordigd door lekschalen, kommen, koppen, grappen, deksels, steelkommen, borden en bakpannen.

Hieronder bevindt zich ook een onbekend type kom van roodbakkende aardewerk. Het is een ongeglazuurde kom met een diameter van 32 cm. De kom heeft een horizontaal worstoor, drie standvinnen en een schenklip. Daarnaast zijn een bord en een kop uit het Wesergebied en een bord uit het Werragebied in Duitsland gevonden.¹⁴² Op de spiegel van het bord uit het Werragebied is een vrouw afgebeeld met een kantkraag en een kap en het jaartal 1598 (afb. 49). Dit specifieke stuk is zeer waarschijnlijk afkomstig uit het productiecentrum Witzhausen.¹⁴³

Ook waren in de beerput twee kommen en vier koppen zogenaamd Noord-Hollands Slibaardewerk aanwezig. Op basis van de stijlkenmerken van de decoraties kan gesteld worden dat deze geproduceerd zijn in Monnickendam.¹⁴⁴ Deze vormden mogelijk een set (afb. 50). De grootste kom is inwendig voorzien van een witte slijbversiering die een Franse lelie met gebladerde ranken voorstelt. De tweede kom en vier koppen zijn inwendig gedecoreerd met een haan en gebladerde ranken.

In de bovenste, waarschijnlijk verrommelde laag van de beerkelder is een aantal fragmenten van faïence borden gevonden.¹⁴⁵ Het is dus onduidelijk of deze daadwerkelijk in de beerkelder zijn gegooid.

Afb. 50. De set kommen van Noord Hollands slibaardewerk uit beerkelder S130.

Afb. 51. De pispot met medaillon, met daarop de naam 'Robert Thievin', uit beerkelder S130.

De functiegroep sanitair en persoonlijke verzorging omvat pispotten en zalfpotjes.

De pispotten zijn gemaakt van roodbakkerd aardewerk en één van steengoed.¹⁴⁶ De pispot van steengoed is een onbekend type met een platte standvoet en één lintoor, dat vanaf de schouder overgaat in een decoratieve geribde applique-band. De pispot is voorzien van drie grote ovale medaillons. Daarin bevinden zich florale decoraties, wellicht druiventrossen, en twee objecten die mogelijk flessen (wijn) voorstellen (afb. 51). In de omloop staat de tekst: *ROBERT THIEVIN CARTE*MAKER*. Robert Thievin werkte in Raeren en Luik. Hij wordt in 1590 vermeld als zijnde een burger van de stad Luik, waar hij een maitre de céans was, oftewel, meester van een atelier. De toevoeging 'cartemaker' geeft zijn beroep aan. Een cartemaker maakte onder andere ontwerpen voor speelkaarten en later in de Nederlanden ook zeekaarten voor Oost- en Westindische Compagnieën. Deze ontwerpen werden in hout gesneden zodat ze op papier gedrukt en in massa geproduceerd konden worden.¹⁴⁷ Waarschijnlijk maakten ze ook ontwerpen (voor de mallen) van de decoraties op steengoedkannen, die cartouches genoemd werden.¹⁴⁸ Opvallend aan dit stuk is dat, in vergelijking met stukken in de catalogus van het Hetjer-Museum, de cartouche andersom is afgebeeld.¹⁴⁹ Op deze pispot staat zijn naam bovenaan, in plaats van zijn beroep. Als er op de afbeelding

Afb. 52. De vier zalfpotjes uit beerkelder S130.

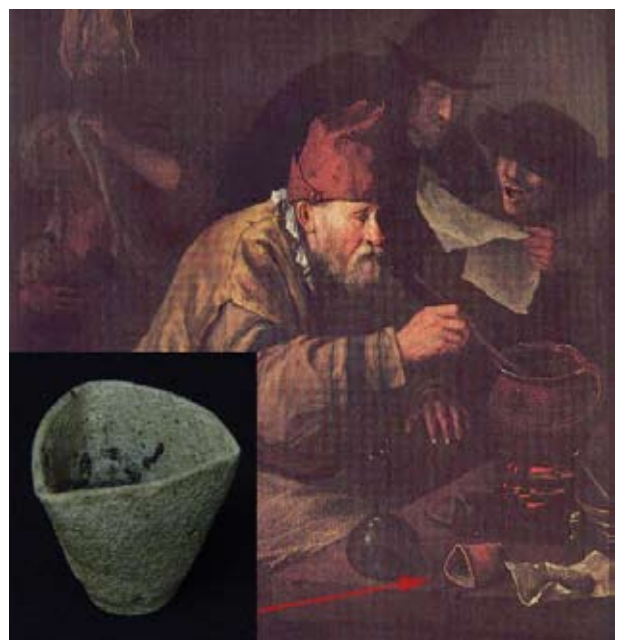

Afb. 53. Het fragment van het spaarvarkentje uit beerkelder S130 met in de inzet (foto: www.denhaag.nl/archeologie) een compleet exemplaar afkomstig van de opgraving 'tramstation Grote Markt' in Den Haag.

ding inderdaad druiventrossen zijn afgebeeld, dan is de cartouche op deze pispot weergegeven zoals het door de ontwerper bedoeld is, en dus met de naam bovenaan. Waarom deze decoratie in andere stukken met dezelfde cartouche is omgedraaid, is niet duidelijk.

Ook zijn er vier kleine potjes gevonden (afb. 52).¹⁵⁰ In dit soort potjes werd zelf verkocht maar ook gedroogde farmaceutische kruiden en poeders.

De grootste van de vier potjes is een type dat 'albarello' genoemd wordt. Dit majolica exemplaar is versierd met een centrale paarse band en meerdere blauwe banden. De categorieën verlichting, sparen en ambachtelijk zijn vertegenwoordigd door de bak van een olielampje van roodbakkerd aardewerk, een deel van een spaarvarkentje van witbakkend aardewerk en een driehoekig smeltkroesje, mogelijk afkomstig uit de Hessen regio in Duitsland (afb. 53 en 54).

Afb. 54. Het smeltkroesje uit beerkelder S130 als inzet op 'The Village Alchemist' van Jan Steen (17e eeuw).

Afb. 55. Eén van de vuurtestjes met links het gebruik als verwarming, op het schilderij 'Jonge vrouw als 'winter' ', van Van Everdingen uit circa 1650. Rechts het gebruik als aansteker voor pijpjes op het schilderij 'The Jolly Drinker', van Judith Leyster uit 1629.

De categorie 'overig' bestaat uit fragmenten van vuurtestjes.¹⁵¹ Vuurtestjes werden gebruikt om hete kooltjes van de haard in te bewaren en te vervoeren, bijvoorbeeld als voetverwarming in een (houten) stoof. Ook werden ze op tafel gebruikt voor het aansteken van tabakspijpjes (afb. 55).

Glas

In de beerput is vensterglas gevonden, maar ook drinkbekers, kelkglazen en flessen (V57).

Het vensterglas is azuurblauw tot lichtgroen van kleur. Het zijn delen van glas-in-lood ramen, aangezien de zijkanalen van veel fragmenten waren bijgewerkt en er nog een afdruk van het lood aanwezig was. Een glas-in-lood raam bestond uit meerdere kleinere ruitjes, die door loodstrips verbonden samengevoegd één raam vormden.

Van één ruitje kunnen de oorspronkelijke maten worden opgemeten. Deze bedragen 13x9,5x1,5 cm. Vier frag-

menten hebben deel uitgemaakt van een, mogelijk één en hetzelfde, rond ruitje van circa 16 cm. De fragmenten hebben een gebrandschilderde versiering waarop bladeren, bloemen en mogelijk vruchten te zien zijn.

Onder de drinkglazen bevinden zich zogenaamde wafelbekers, roemers, kelkglazen/fluiten, een stangglas, flessen en een mogelijke vaas.¹⁵²

Wafelbekers zijn grote, rechte bekens met, in wafelpatroon, knoppen in de wand (afb. 56). Ze zijn van lichtgrijs-groen tot kleurloos glas en hebben allemaal een (geribde) voetring. Pontilmerken zijn vrijwel niet zicht- en voelbaar en waarschijnlijk tijdens het productieproces weggewerkt.¹⁵³ Er zijn diverse varianten wafelbekers aanwezig, waarbij de variatie voornamelijk bepaald wordt door de dikte en vorm van de wafelknoppen en een uitstaande of rechte rand. Wafelbekers werden voornamelijk gebruikt voor het drinken van bier.

Afb. 56. Enkele wafelbekerfragmenten met rechtsboven een 17^e-eeuws schilderij van een stilleven met achteraan een wafelglas met bier.

Afb. 57. Enkele roemers met links een vergelijkbare roemer op het schilderij 'De vrolijke luitspeler', van Frans Hals uit 1648-1650.

Afb. 58. Het fragment van een fluitglas uit beerkelder S130.

Afb. 59. Het stangglas uit beerkelder S130.

Ook diverse varianten roemers zijn aanwezig. De kleur van het glas is lichtgroen, ze hebben één of meerdere rijen puntnoppen en zowel geribde als geknepen standringen komen voor (afb. 57). Eén roemerfragment heeft een gegraveerde tekst, waarvan slechts enkele letters zichtbaar zijn. Roemers werden voornamelijk gebruikt als wijnglas.

Van kelkglasten of fluiten zijn twee glazen voeten gevonden. Eén voet is van kleurloos glas en heeft een omgeslagen voetrand. De voet gaat vrijwel direct over in een fluitvormig kelk met verticale ribbels in een wafelpatroon. Het tweede exemplaar is van lichtgroen glas en heeft een holle balusterstam.

Het derde glasfragment dat is gevonden is van een mogelijk nieuw type fluit. Dit rand-/wandfragment bestaat uit een hoog, dun, fluitvormig, lichtgroen stuk glas, dat aan de bovenkant kelkvormig uitloopt. De wand heeft verticale ribben en één omwonden draad (afb. 58).

Het gevonden stangglas is vrijwel compleet. Deze is van donkergroen glas en heeft veel gewonden draden, een gewonden standvoet en vier noppen. Het glas heeft een hoogte van 17,3 cm (afb. 59).

De opgegraven flessen bestaan uit twee soorten. Eén type, in diverse maten aangetroffen, betreft vrij rechthoekige flessen van lichtgroen glas met een lichte ziel. Het tweede type is een peervormige fles van 39,4 cm hoog van lichtgroen glas. De fles heeft een omgevouwen voet, een vrij scherpe, conische ziel en een pontilmerk.

Een laatste vermeldenswaardig bolvormig glazen voorwerp betreft mogelijk een vaas, waarvan alleen de bovenzijde is

gevonden. Het voorwerp is gemaakt van lichtgroen glas, waarbij de grootste diameter circa 11,5 cm is en de diameter van de opening 8 cm (afb. 60).

Metaal

De in beerkelder S130 aangetroffen metaalvondsten (V57) bestaan uit een versierd stuk koperdraad, twee koperen spelden, fragmenten en complete tinnen lepels, een messing lepel en een koperen pan.

Van een onversierde tinnen lepel is een ronde steel gevonden. Ook is de steel van een zogenaamde 'toorentgens' lepel gevonden.¹⁵⁴

Drie tinnen lepels hebben een druppelvormige bak die aan de voorzijde met een punt overgaat in de steel (afb. 61). Aan de achterzijde loopt de steel op de bak uit in een korte naald. De stelen zijn rond en onversierd. Op de voorzijde van de bak is het makersmerk 'gekroonde roos' aanwezig. De messing lepel heeft een ronde bak en een platte rechthoekige steel. Op de voorzijde van de steel is het makersmerk 'gekroonde hamer' aanwezig. Dit type lepel zou afkomstig zijn uit Noord-Nederland en dateren uit de periode 1575 -1625.¹⁵⁵

De pan uit beerkelder S130 is van latoenkoper, wat betekent dat het gemaakt is door een dunne plaat koper in vorm te hameren. De pan heeft een diameter van 18 cm, is 5 cm hoog en heeft een licht convexe bodem en een verdikte, omgeslagen rand (afb. 62). De pan heeft één oor, gevormd uit een strip koper, die door koperen nagels aan de pan is vastgemaakt. Aangezien een deel van dit oor is gevormd tot een ophangoog, zal de pan wel

Afb. 60. Enkele voorbeelden van glazen flessen uit beerkelder S130, met links twee vierkante flessen en rechts een peervormige fles.

Afb. 61. Drie tinnen lepels (rechts) en een koperen lepel (links) uit beerkelder S130.

een deksel hebben gehad. In Amsterdam is een vrijwel identiek exemplaar aangetroffen in een beerput die gedateerd kon worden in de eerste helft van de 17^e eeuw.¹⁵⁶ Dit soort pannen is niet geschikt om in te koken. Ze zijn waarschijnlijk gebruikt als serveerpannen. In de keuken klaargemaakte gerechten werden waarschijnlijk hierin opgediend en op tafel warm gehouden op een komfoor.¹⁵⁷

Ten slotte is in de bovenste, waarschijnlijk verrommelde bovenlaag van de beerkelder (V56), nog een klein schaar-tje gevonden. Het schaar-tje heeft ijzeren scharen en versierde handvaten van brons of koper.

Leer

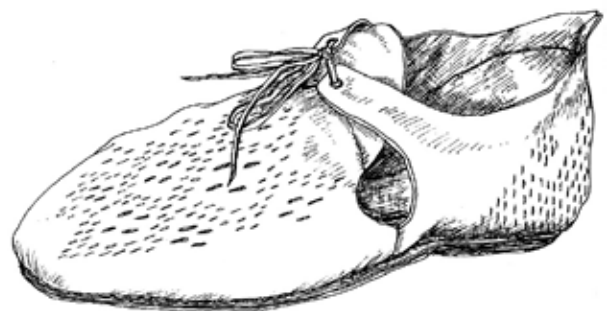
In de beerput zijn enkele leerresten gevonden, waaronder het bovenleer van een schoen die was versierd met een patroon van insnijdingen (afb. 63).¹⁵⁸

Voedselresten

Ook in deze beerput was dierlijk bot aanwezig (V57). Het gaat om 160 handverzamelde botfragmenten van rund, schaap/geit (waaronder minimaal 2 lammeren), varken, kat, (jong) konijn, (zwarte) rat en niet nader te determineren grote en middelgrote zoogdieren. Daarnaast is ook gevogelte aangetroffen. Naast wilde/tamme gans en kip gaat het om verschillende eendensoorten zoals wilde/tamme eend, zomer/winter taling en grote zaagbek. Enkele handverzamelde visresten (18) waren afkomstig van

Afb. 62. Het koperen pannetje uit beerkelder S130.

Afb. 63. Tekening van het schoentype uit beerkelder S130 (naar Goubitz 2001, schoentype OG-STT 130).

Afb. 64. De houten tollen uit beerkelder S130. Op de uitsnede van het schilderij 'De strijd tussen carnaval en vasten', van Pieter Brueghel de Oudere, zijn tollende kinderen afgebeeld.

Afb. 65. De schrijfstift of haarspeld van vermoedelijk ivoor uit beerkelder S130.

zoetwatervissen zoals karperachtigen en baars, maar ook van zeevissen als kabeljauw, leng en schol. Twee visresten waren niet verder op soort te brengen dan schol/bot/schar.

Voorwerpen van hout en ivoor

In de beerkelder zijn drie houten tollen (V57) gevonden (afb. 64). Alle drie hebben ze dikke, horizontale draairibbels. Eén van de tollen heeft een ijzeren tip waar hij op kon draaien. Op deze tol zijn ook nog verresten aanwezig. Het gaat om zogenaamde zweep- of drijftollen. Dit kinderspeelgoed moest op de grond worden gezet en werd door middel van een zweep aan het draaien gebracht en gehouden.¹⁵⁹ Op een schilderij van Pieter Brueghel de Oudere uit circa 1560 zijn kinderen te zien die met dit soort tollen aan het spelen zijn.

Eén voorwerp is waarschijnlijk gemaakt van ivoor (V57). Het gaat mogelijk om een schrijfstift (stilus), waarmee op wastabletten kon worden geschreven, of om een haarspeld¹⁶⁰ (afb. 65). De lengte is 12 cm en de maximale dikte is 0,6 cm. Eén zijde heeft een scherpe punt, de andere zijde een gesneden versiering die bestaat uit een gedraaide knop met daarboven een ophangoog.

Vondstmateriaal uit riool S102 (V32)

Vondsten die in de vroegste fase van de periode 17e - 18e eeuw, toegeschreven kunnen worden aan pand 1, zijn gevonden in de opvulling van het riool in het voorhuis (S102). Het betreft keramiek, metaal (enkele spijkers), bouwmaterialen (fragmenten vloertegel), glas, leer, textiel,

Afb. 66. Een grape van Weser aardewerk uit riool S102.

pijpaarden pijpjes, houten en benen voorwerpen en voedselresten zoals dierlijk bot en schelpen. De ouderdom van de vondsten in het riool, geven de laatste fase van gebruik van het riool aan. Op basis van de vondsten kan de einddatum van het gebruik van het riool gedateerd worden in het eerste kwart van de 17^e eeuw.

Keramiek

In de vulling van de goot is een breed scala aan keramiekbakbaksels gevonden. Het gaat om Maaslands aardewerk (Vlaams hoogversierd), steengoed zonder oppervlaktebehandeling, grijsbakkend, steengoed met oppervlaktebehandeling, roodbakkend en witbakkend aardewerk, Weser aardewerk, pijpaaarde, faïence/majolica en porselein. De aanwezigheid van bakbaksels waarvan slechts één of enkele scherven zijn gevonden, is waarschijnlijk veroorzaakt door (sub)recente verrommeling. Het gaat om Maaslands aardewerk, steengoed zonder oppervlaktebehandeling, grijsbakkend aardewerk en porselein met ijzerengobe (zogenaamde 'capucijnergoed'). Ook steengoed met oppervlaktebehandeling en faïence/majolica zijn vertegenwoordigd, slechts door één of enkele scherven. Het aardewerk vertegenwoordigt de functiecategorieën opslag, drink- en schenkgerei, keuken- en tafelgerei, verlichting en overig.

In de functiegroep drink- en schenkgerei bevinden zich (mogelijk) drinkbekers van steengoed en een deel van een kan van witbakkend aardewerk.¹⁶¹ Deze heeft een standring, één worstoor en draairibbels op de schouder. Inwendig is de kan voorzien van loodglazuur, uitwendig van loodglazuur met koperoxide (groen).

De categorie keuken- en tafelgerei omvat (fragmenten van) grappen van roodbakkend aardewerk, fragmenten en complete koppen en borden van roodbakkend aardewerk

en een grape van Weser aardewerk (afb. 66).¹⁶² Delen van deze grape en fragmenten van verschillende koppen van roodbakend aardewerk¹⁶³ en van een bord van Weser aardewerk¹⁶⁴, bleken te passen op scherven uit beerkelder S130 in pand 2. Een bord uit de goot is afkomstig uit het productiecentrum Oosterhout en is inwendig versierd met een arcering en meanderpatroon van witte slib.¹⁶⁵

Een opmerkelijk object dat ook tot de categorie keramiek kan worden gerekend, betreft een zogenaamde patacon. Het gaat hier om een ronde, platte schijf van pijpenaarde met een diameter van 7 cm. Op de voorzijde is in reliëf een man afgebeeld met in zijn linkerhand een drinkkan en in zijn rechterhand een lepel. Aan zijn rechterarm hangt ook een grote schenkan (afb. 67). Patacons waren oorspronkelijk kleurig beschilderd en werden gebruikt ter versiering van broden en koeken die tijdens feestdagen zoals Kerstmis, Driekoningen en met name Nieuwjaar werden gebakken. De naam zou mogelijk afgeleid zijn van de *patagon*, een 17^e-eeuwse, zilveren Spaanse munt. Deze werden van oorsprong op het brood gelegd dat onder andere door de dekens en rijken van de stad aan de armen werden uitgedeeld tijdens kerkelijke feestdagen. Ook werden broden en koeken, zogenaamde vollaards, en krulkoeken met patacons, aan (peet)kinderen uitgedeeld wanneer deze in de familiekring de zogenaamde nieuw-

Afb. 67. De patacon uit riool S102.

Afb. 68. Het benen kokertje uit riool S102.

jaarsbrieven voorlazen¹⁶⁶. Net als bij (pelgrims)insignes bestonden er zowel heilige alsook volkse afbeeldingen.¹⁶⁷

De categorie verlichting wordt vertegenwoordigd door een fragment van een kandelaar van witbakend aardewerk. De categorie 'overig' betreft fragmenten van (vuur) testjes en enkele knikkers van steengoed.

Glas

Onder het glaswerk zijn fragmenten aangetroffen van wafelbekers, roemers, een kelkglas met balusterstam en een vierkante fles. Op basis van de kenmerken kunnen deze globaal in de 17^e eeuw gedateerd worden.

Leer en textiel

In het riool is een schoenzool en enkele fragmenten textiel gevonden, waaronder zeer fijn gebreide en geweven stoffen (mogelijk linnen).

Pijpaarden pijpjes

Tot de rioolvondsten behoren tevens enkele stelen en koppen van pijpenaarden pijpjes. Het zijn kleine conische ketels, onder andere met het hielmerk gekroonde IP en vijf ruiten met de Franse lelie op de steel. De kleipijpen zijn te dateren in de eerste helft van de 17^e eeuw.

Voedselresten

In het riool werden 83 botresten aangetroffen van zoogdieren en vogels. Onder deze handverzamelde resten bevindt zich botmateriaal van rund, schaaap/geit, hond, kat, eend (wilde/tamme eend en taling), gans en kip. Het lijkt erop dat er in het riool ook een complete dode kat heeft gelegen, aangezien er skeletelementen uit het hele lichaam zijn gevonden, incl. een schedeltje. Een opperarmbeen en een ellepijp van een rechter voorpoot leken ook daadwerkelijk bij elkaar te horen.

Visresten zijn in mindere mate gevonden (12), maar ook hier gaat het enkel om handverzameld materiaal. In ieder geval is karper gevonden, evenals kabeljauw, schelvis, wijting en schol/bot/schar.

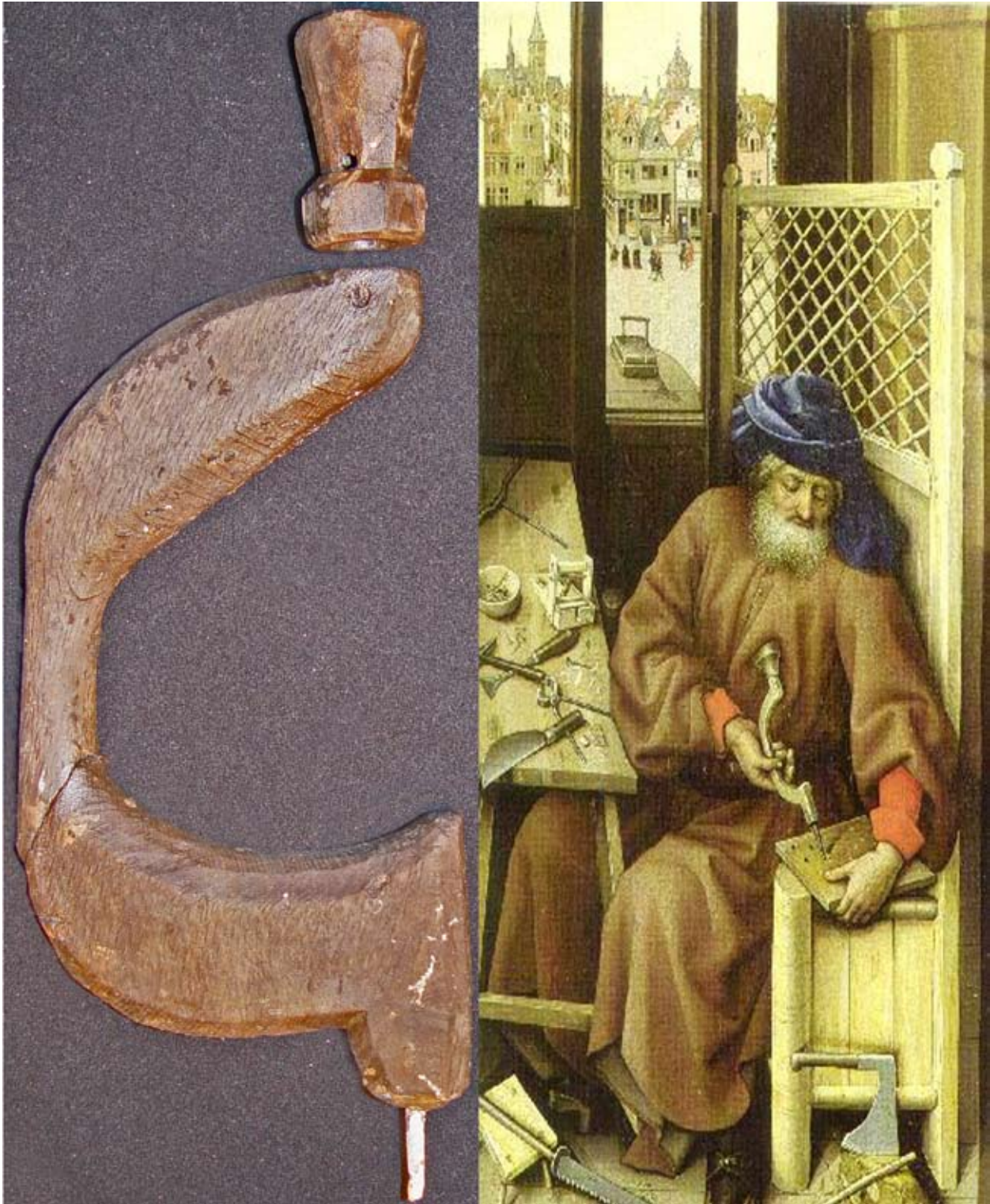
Voorwerpen van been en hout

In het riool is één benen voorwerp gevonden. Het zou kunnen gaan om een (mes)heft, maar het lijkt waarschijnlijker dat het om een kokertje gaat, mogelijk een naaldenkoker (afb. 68).¹⁶⁸

Onder de determineerbare houten objecten zijn enkele houten dekseltjes, een kantklosje, een mesheftje en een complete handboor aangetroffen (afb. 69).

Sporen en structuren 1585 - 18e eeuw, fase 2

Ook gedurende deze fase was sprake van meerdere eigenaren, die een deel van pand 1 en 2 gebruikten. De verschillende bewoningssporen zijn in deze periode niet eenduidig toe te schrijven aan één van beide huishoudens, daarom is bij de onderstaande beschrijving nog de (geconstrueerde) verdeling tussen pand 1 en 2 aangehouden.

Afb. 69. De houten boor uit riool S102 met rechts een vergelijkbare boor op de Mérodetriptiek van de meester van Flémalle, door Robert Champin uit circa 1425.

Pand 1

In deze fase werd het voorhuis onderverdeeld in meerdere ruimten. Op de bestaande vloer werden muren gezet.¹⁶⁹ In muur S43 was een doorgang met drempel aanwezig, die toegang gaf tot een vloer van ijsselsteentjes.¹⁷⁰

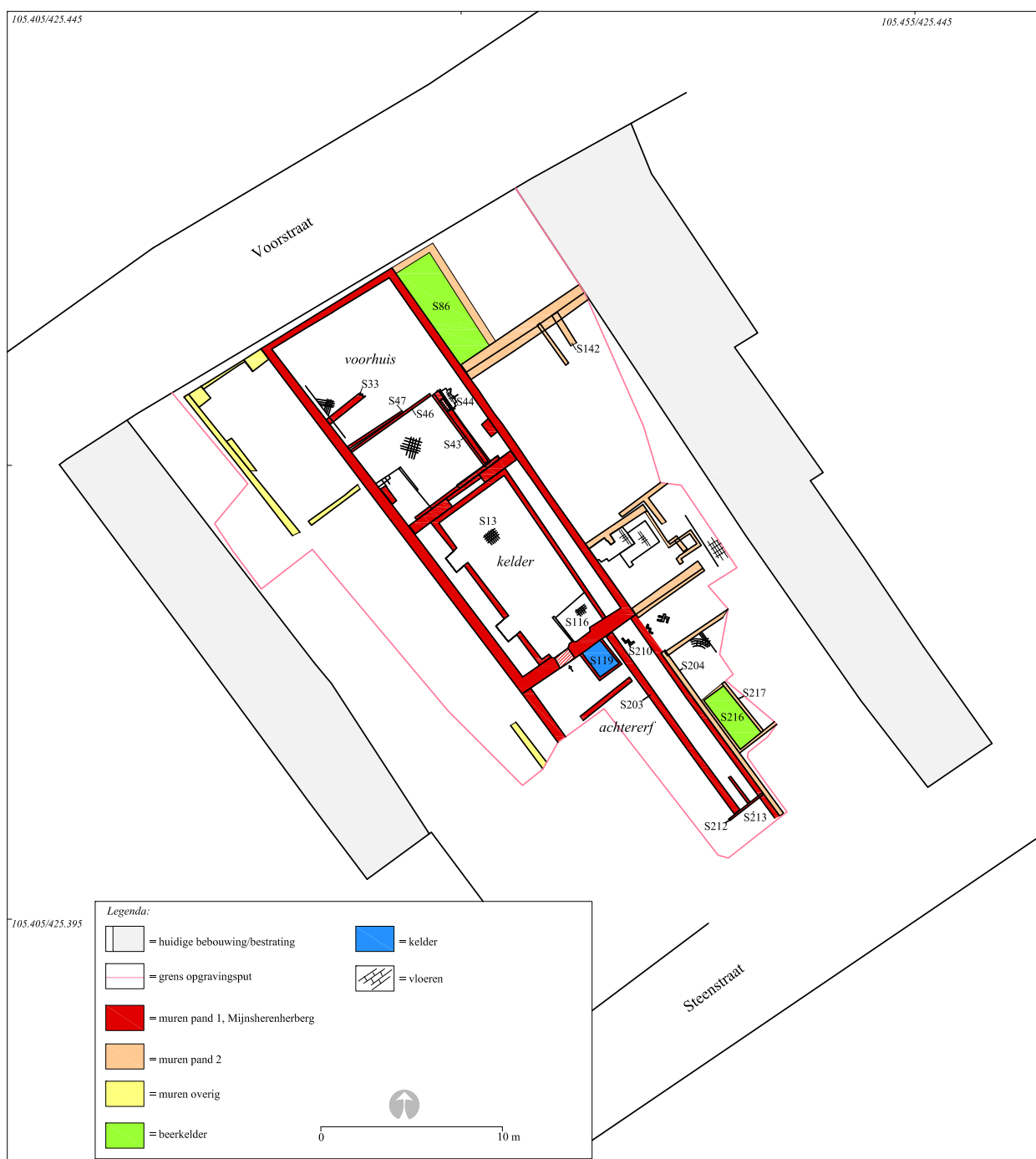
In de tongewelfkelder in het achterhuis werd een nieuwe kelder aangelegd.¹⁷¹ Hierbij werd de overkraging van het middeleeuwse gewelf vrijwel helemaal weggewerkt en kreeg de nieuwe kelder geheel rechte wanden (zie afb. 30). De vloer van de nieuwe kelder bestond uit gele, rode en groene tegels met loodglazuur.

De doorgang in de oostelijke muur (S31) werd door middel van een muur dichtgezet.

Parallel aan muur S202 werd een tweede muur gebouwd (S203). Hierdoor werd een nauwe gang gecreëerd die was voorzien van een bakstenen bestrating in een visgraatpatroon.¹⁷² Dit straatje was mogelijk de toegang naar de in circa 1613 aangelegde Steenstraat achter het pand.

Tegen de achtergevel van het pand werd een keldertje gebouwd (S119). Het keldertje had een tongewelf en een vloer van gele ijsselsteentjes. De wanden waren betegeld met geel-groene tegels in een dambordpatroon (afb. 71).

De kelderruimte die het dichtst bij de Voorstraat gelegen was, wordt in deze periode als beerkelder hergebruikt.¹⁷³ Waarschijnlijk is dit de opvolger van beerkelder S130. Op

Afb. 70. Alle sporenkaart 1585 - 18de eeuw, fase 2.

Afb. 71. De achtergevel van pand 1, Mijnsherenherberg, met rechts de westmuur van het gangetje naar de Steenstraat (S203). Rechts zijn de achteruitgang (S118) met daarnaast het keldertje (S119) te zien.

basis van de vondsten kan gesteld worden dat de beerkelder is gebruikt gedurende de tweede helft van de 17^e eeuw.

Pand 2

In pand 2 werd de doorgang met het trapje in de kelder in het achterhuis dichtgezet. Op het achterterrein werd een beerkelder van gele ijsselsteentjes gebouwd.¹⁷⁴ De kelder had een afmeting van ten minste 3,5 x 1,5 m. Op basis van het vondstmateriaal in de zandige beervulling, kan het gebruik ervan gedateerd worden in de periode tussen circa 1650 en 1750.

Vondstmateriaal 17^e - 18^e eeuw, fase 2

Vondsten uit de tweede helft van de 17^e en de gehele 18^e eeuw zijn voornamelijk gevonden in de beervulling van de (hergebruikte) kelder S86 en beerkelder S216.

Het gebruik van in pandige beerkelder S86 kan gedateerd worden in de laatste helft van de 17^e eeuw, de beerkelder op achtererf S216 tussen circa 1650 en 1750.

Beerkelder S86 (V23)

In de beerkelder werden naast keramiek, metaal, glas en pijpen, ook voorwerpen aangetroffen van hout en bot/

ivoor en voedselresten, bestaande uit drie botfragmenten van zoogdier.

Keramik

Onder de keramik komen de bakseltypen roodbakkend, witbakkend en faience voor. Alleen de functiecategorie keuken- en tafelgerei is vertegenwoordigd. Deze omvat een faience bordje met een blauwe florale decoratie op de vlag.¹⁷⁵

Metaal

Metalen voorwerpen betreffen een (koperen) vingerhoedje, een onderdeel van een boekbeslag en een tinnen lepel. Het boekbeslag-onderdeel is van koper en betreft een slothaak. De slothaak heeft aan de ene zijde een scharnier en aan de andere zijde een haakje dat aan de tegenhanger, de muiter, vastgemaakt kon worden. Op deze manier kon een boek op slot gehaakt worden, zodat het bij het oppakken of transport niet open kon vallen en beschadigen (afb. 72).

De tinnen lepel die uit deze beerkelder werd opgediept is 16,7 cm lang en heeft een vijfvormige bak van 5 cm breedte, die aan de achterzijde door middel van een naald aan de steel is verbonden. Het betreft een zogenaamde 'peerdevoetlepel', waarbij het steeluiteinde een onderbeen, met hoef en hoefijzer, van een paard verbeeldt (afb.

Afb. 72. De slothaak uit beerkelder S86, met daaronder een afbeelding van een boek met een boekslot.

73). De lepel is afkomstig uit Noord-Nederland en kan gedateerd worden in het eerste kwart van de 17^e eeuw.¹⁷⁶

Glas

Onder het glaswerk bevinden zich fragmenten van roemers, kelkglazen en een kom/vaas van lichtgroen glas. Ook een roemer met een dubbele rij verspringende braamnoppen op de steel en een gewonden voet is aanwezig.¹⁷⁷ Deze exemplaren kunnen gedateerd worden in de periode 1700-1750.¹⁷⁸

Pijpaarde

Van kleipijpjes is een aantal stelen en één kop gevonden. De rand van de pijpenkop is geradeerd en op de zijkant

Afb. 73. De tinnen peerdevoetlepel uit beerkelder S86.

Afb. 74. Het (mogelijk ivoren) snorrobot uit beerkelder S86.

van de ketel is een gestileerde roos met (kelk)blaadjes afgebeeld. Dit type is mogelijk afkomstig uit Gorinchem en kan gedateerd worden in de tweede helft van de 17^e eeuw.¹⁷⁹

Voorwerpen van hout en bot/ivoor

Tot deze categorie behoren een houten handvat en een onbekend voorwerp, vermoedelijk van ivoor. Dit laatste is een licht gebogen strip bot van 10,4x2,3x0,5 cm (enigszins hol aan de ene zijde en licht bol aan de andere zijde) met een zeer fijne structuur (afb. 74). Het voorwerp heeft een hoge polijstgls en aan één zijde is een doorboring aanwezig. Van de andere zijde zijn enkele stukjes afgesprongen die enkele facetlittekens hebben achtergelaten. Soortgelijke voorwerpen van, vermoedelijk walrusivoor, zijn gevonden tijdens opgravingen bij het Huys Dever in Lisse en Beverwijk.¹⁸⁰

Het gaat hier waarschijnlijk om een zogeheten snorrebot, een soort kinderspeelgoed dat aan een draad boven het hoofd rondgeslingerd wordt en daarbij een snorrend geluid laat horen. Door sneller of langzamer rondslingeren verandert de toonhoogte.¹⁸¹

Beerkelder S216 (V70)

In de beerkelder is keramiek, glas en pijpenaarde gevonden, alsmede fragmenten van lak(zegels) en drie handverzamelde botfragmenten (V70). Hieronder worden de vondsten beschreven. Op basis van de kenmerken van het aardewerk, glas en kleipijpjes kan het gebruik van de beerkelder gedateerd worden tussen circa 1650 en 1760.

Keramiek

Onder de keramiek bevinden zich de bakseltypen roodbakkend, faience en porselein. Het vertegenwoordigt de functiecategorieën drink- en schenkgerei, sanitair en persoonlijke verzorging en overig. De categorie drink- en schenkgerei omvat een relatief groot aantal koppen en schotels van faience en porselein.¹⁸² Deze zijn vaak (uitbundig) versierd met geometrische en florale motieven en (kraan)vogels in blauw, rood, geel, groen en goud. Ook het zogenaamde capucijnergoed is aanwezig. Dit is porselein met een lichtbruine sliblaag dat gedateerd kan worden vanaf circa 1680 (afb. 75).

In de categorie sanitair en persoonlijke bevindt zich een pispot van roodbakkend aardewerk en een zalfpot van

Afb. 75. Enkele fragmenten van kopjes, schoteltjes en een vaasje uit beerkelder S216.

faience.¹⁸³ De categorie overig wordt vertegenwoordigd door een deel van een flesje of vaasje van porselein, dat is versierd met bloemenmotief.

Glas

Onder het glas zijn fragmenten van bekers, een roemer en flessen aangetroffen.¹⁸⁴ Hieronder bevinden zich ook gegraveerde bekerfragmenten, onder andere met geometrische motieven en tekst.

Pijpaarde

Ook hier zijn wederom enkele delen van kleipijpen gevonden, waaronder een pijpenkop met wapenschildjes van Gouda op de zijkant van de hiel, en een kop met een gekroonde N met daarboven KW. De laatste is een pijpje uit Gorinchem, waarschijnlijk afkomstig van de pijpenfabrikant Johannes Wouters. Deze kan gedateerd worden tussen 1760-1800.¹⁸⁵

Lakzegels

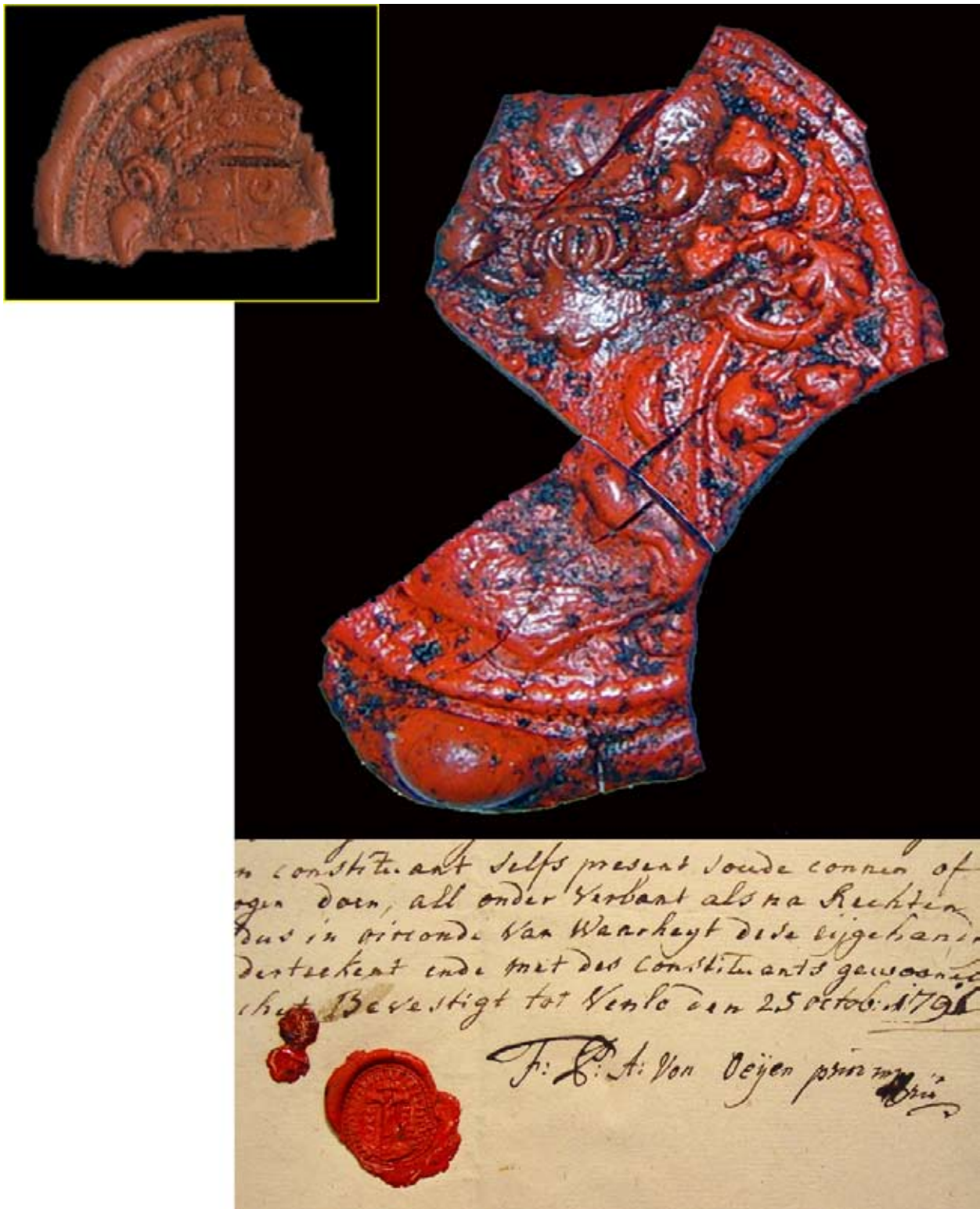
Bij geen enkel archeologisch onderzoek in Dordrecht tot nu toe werden lakzegels of delen daarvan gevonden. Uit beerkelder S216 kwam echter een groot aantal (delen van) lakzegels naar boven.

Rode lak werd gebruikt om officiële documenten te bezegelen en/of voor het verzegelen van brieven. Hierbij werd een druppel gesmolten lak op het document of de enveloppe aangebracht, waarna, meestal met een zegel of zegelring, een motief van de ondertekenaar of afzender in de lak werd aangebracht. Op enkele fragmenten was de afbeelding op het zegel enigszins te herkennen. Op één hiervan is een deel van een wapenschild te zien met daarboven een ridderhelm van waaruit bloemen of veerpluimen ontspringen. In het wapenschild is het achterlijf van een naar links gekeerd, galopperend paard te zien. Op een ander is een gekroond, in kwadranten opgesplitst wapenschild afgebeeld. In het kwadrant linksboven zijn twee bloemen (rozen) te zien. In het kwadrant rechtsboven zijn een zwijnenkop en een halve maan afgebeeld. In het kwadrant linksonder is (ten minste) één naar links gekeerde draak te zien (afb. 76).¹⁸⁶

6.2.4. De postmiddeleeuwse periode: 19e - 20e eeuw

Sporen en structuren, panden 1 en 2

Ook gedurende de 19e en 20e eeuw zijn pand 1 en 2 (voor het grootste deel) gebruikt door één eigenaar. Met name in pand 2 vinden veel veranderingen plaats. In de ruimte nabij de Voorstraat werd een afvoergoot/riool (S63) aangelegd die door de oostelijke zijmuur van pand 1 werd gelegd, richting de Voorstraat. Ook is er een klein keldertje in gemaakt (S62). In de middelste ruimte was een kleine (water)put (S64) aanwezig. Uit kaarten is bekend dat dit een open binnenplaats was. Langs de oostgevel van pand 1 was in pand 2 een lange gang aanwezig. In de achterkamer van pand 2, op de met puin en zand opgevulde kelder, waren vijf bezinkbakken gebouwd. Van daaruit liep een tweede riool door de gang langs de oostelijke zijmuur van pand 1, richting de Voorstraat. In de achterkamer was nog een tweede, vrijstaande bezinkbak aanwezig van waaruit een afvoergoot naar het achtererf liep.¹⁸⁷

Afb. 76. Twee lakzegelfragmenten uit beerkelder S216 met daaronder een voorbeeld van een lakzegel op een brief uit Venlo uit 1791 (<http://genwiki.nl/limburg>).

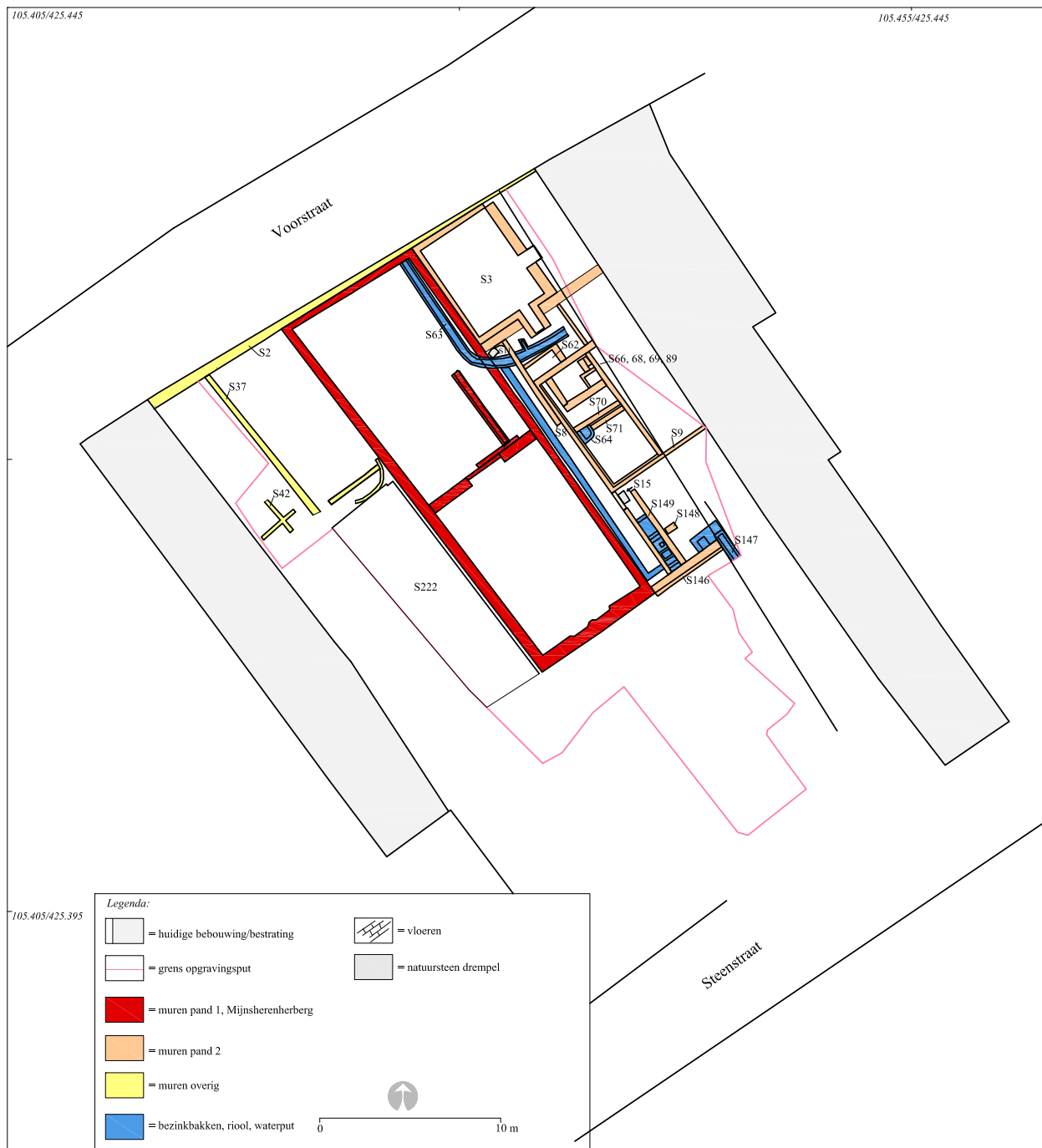
Omstreeks 1900 waren pand 1 en 2 met zekerheid als één pand in gebruik. Toen was het modemagazijn van Keuss er gevestigd en na 1920 een filiaal van het modemhuis Bervoets. In het voorhuis van pand 2 werd een nieuwe kelder aangelegd (S3).

Waarschijnlijk waren de van oorsprong middeleeuwse panden 1 en 2 tot deze tijd (eind 19e - begin 20e eeuw) nog nagenoeg intact aanwezig. Vanaf 1920 is het perceel ten westen van pand 1 opgenomen in het winkelpand van Bervoets, dat vanaf dan het gehele plangebied beslaat. Hier wordt nu ook een grote kelder aangelegd (S222). Veel van de aangetroffen bouwelementen uit deze periode zijn

te herkennen in de bouw- en verbouwtekeningen uit het begin van de 20^e -eeuw.

Vondstmateriaal 19^e - 20^e eeuw

Vondsten uit deze periode zijn verzameld uit waterput S64 in pand 2. Het gebruik van de waterput kan op basis van het vondstmateriaal gedateerd worden tussen het laatste kwart van de 19^e en eerste kwart van de 20^e eeuw. De vondsten zijn geassocieerd met de laatste gebruiksfase van de panden als woning.

Afb. 77. Alle sporenkaart 19e en 20e eeuw.

Waterput S64

In de waterput werd keramiek, glas, metaal, pijpaaarde, bouw materiaal, bewerkt hout, en plastic/rubber aangetroffen, evenals 22 fragmenten dierlijk bot, merendeels kip (V13).

Keramiek

Aanwezige keramiekbakfels bestaan uit steengoed met oppervlaktebehandeling, roodbakend aardewerk en faïence, waaronder enkele borden en een schoteltje.¹⁸⁸ De borden zijn versierd met florale voorstellingen in rood, grijs en goud en op de onderkant van het schoteltje is een deel van het merkstempel 'Petrus Regout & Co Maas-tricht' met daarboven een sfinx te zien. Deze is te dateren ná 1879.

Glas

Onder het glas bevinden zich parfumsflesjes, enkele hoge lampenglazen van helder glas en een kap van wit glas, afkomstig van een olielamp.

Metaal

In de put zijn enkele spelden en een deel van een kettinkje gevonden.

Pijpaaarde

Eén pijpenkop betreft een 19e/20e -eeuws keteltype, voorzien van het hielmerk 'gekroonde 38' dat werd gebruikt in Gouda en s'-Hertogenbosch.

Overig

Ook waren er enkele druppelvormige plaatjes van plastic en een rubberen hak van een laars of schoen aanwezig. Hoewel beide vondsten uit het eind van de 19^e eeuw kunnen dateren, is het waarschijnlijker dat de put nog tot zeker het eerste kwart van de 20^e eeuw open lag.

25. Dit kan beschouwd worden als een kronkelwaardachtige afzetting, waarbij sedimenten afgezet worden op locaties waar de stroomsnelheid verminderd, zoals in binnenbochten of de zone die tegenovergesteld is aan de richting van de geulverlegging. Hierbij wordt vanuit de nieuwe geul een oeverwal gevormd op de oudere stroomgeul.
26. Dit is het zogenaamde Deventer-systeem, dat wordt beheerd en bijgehouden door de Stichting Promotie Archeologie.
27. Instituut Collectie Nederland.
28. ArcheoBone rapport 83. Delen van teksten uit dit onderzoekrapport zijn letterlijk overgenomen in Dordrecht Ondergronds 5.
29. BIAxiaal 486. Delen van teksten uit dit onderzoekrapport zijn letterlijk overgenomen in Dordrecht Ondergronds 5.
30. S72-S83, S99, S101, S106, S108, S108, S109, S110-S112, S121, S131-S133
31. Spoornummers S72-S83
32. Het houtwerk lag op circa 0,9 m + NAP.
33. Het houtwerk S131-S133 lag circa 0,5 m + NAP.
34. Palen S99, S110-S112. De ingravingsniveaus van de kuilen S101, S106 lagen op respectievelijk 0,50 m + NAP en 0,23 m + NAP.
35. Goubitz 2001, OG-STT type 10.
36. Despriet 1998
37. In het Deventer Classificatie Systeem is het een onbekend type.
38. Formaat 29x14x6,5 cm
39. Bartels 1999, 98
40. V17, V34, V35, V50, V58, V62, V67, V75
41. Bartels 1999, 129
42. In het Classificatie Systeem is dit een onbekend type. Een vergelijkbare pot is aangetroffen bij een onderzoek naar de Sint Pieterskerk in Woensel (Korthorst en Nollen, ACE rapport 21).
43. scherven V50, V67, archeologisch compleet exemplaar V75
44. o.a. een complete s5-kan-3
45. sintels, spijkers, meslemmeten (V17, V35, V62), pikhaak (V35), schietlood (V35), lepelboor (V17), bijlblad (V58), een mogelijke speelpenning (V58), een ring (V34) en twee ring- /gesproches (V34 en V17).
46. Formaat: lengte ten minste 25 cm, breedte ten minste 18,5 cm en 7 cm dik (V58).
47. V17, type 35-II. Zie Goubitz 2001, 161.
48. Parfitt, K., Corke, B. & J. Cotter 2006.
49. S28, S22, S34.
50. Geeloranje tot roodoranje bakstenen met een formaat van circa 25x12x7 cm.
51. Hoogte in muur op 1,9 m + NAP.
52. S118 en S209.
53. Drempel S209 op 0,98 m + NAP.
54. Geel/rode bakstenen met een formaat van 26x12,5x6,5 cm (S202).
55. S211, in dwarsverband gelegde geel/rode bakstenen met een formaat van 26x12x7 cm.
56. Bakstenen structuur S219, S220, bakstenen beerkelder S218.
57. De muren en het beerkeldertje bestonden uit rode bakstenen met een formaat van 27x14x6,5 cm.
58. Hoekpaal V65, formaat (complete) oranje/gele baksteen uit muur 24x12,5x6 cm.
59. De muurdelen S6, S87, S126, S134 behoorden tot pand 2. De baksteenformaten van de muren S6, S87 en S126 waren circa 26x13x6 cm, de bakstenen van muur S134 waren van het formaat 28x14x7 cm.
60. S134.
61. Zijmuren S6, S126 en S134. Vloertje S127 op 1,25 m + NAP, baksteenformaat 24x11,5x4,5 cm.
62. Sporen S87 en S86. De bakstenen vloer, formaat 20x9x4,5 cm, was in dwarsverband gelegd. De top van de vloer lag op 0,5 m + NAP.
63. Vondstnummers V71 en V72.
64. Waaronder de s1-kan-7, s1-kan-23 en s1-tre-4, r-kan-37.
65. r-bak-11 en r-bak-32, r-dek-20
66. Zie ook Willemsen 1998, 362. afbeelding: <http://www.detectorvondsten.nl/vitrine/middeleeuws/fluitje01.jpg>
67. Willemsen 1998, 362, Willemsen 1998, 159-160, afb.121, 362, B23. Spencer 1998, 207.
68. Willemsen 2000, 351, afb.4, Willemsen 1998, 364, B94.
69. Type OG-STT 35-II, Goubitz 2001.
70. BIAxiaal 486 (Van Haaster), ArcheoBone rapport 83 (Zeiler & Brinkhuizen)
71. Cooremans *et al.* 1993, Van Haaster 2010

72. Baudet 1904, 112
73. Lindemans 1952 (II), 205
74. Van Uytven 1992; Laurieux 1992.
75. Deforce 2006.
76. Dodoens 1554, 345.
77. Op grond van een bepaalde breedte van het *cleithrum* is duidelijk dat deze afkomstig is van kabeljauw met een lengte tussen 80-85 cm.
78. Spoornummers tussenmuur S14, S16
79. Spoornummers S59, S91. De bovenkant lag op circa 1,65 m + NAP en het baksteenformaat was circa 25x12x7 cm
80. Spoornummers S125 en S95
81. Spoornummer S94
82. Spoornummers S25, S29. De bovenkant lag op 2,8 m + NAP. Geel, oranje en rode bakstenen met een formaat van 25x12x7 cm
83. Spoornummer S105
84. S37, S38, S41, S205, S223
85. Spoornummer vloer, vondstnummer houtskool V12
86. Spoornummer S100, spoornummer vulling S92
87. Spoornummer S104
88. Spoornummer S102. Het baksteenformaat was 22x10x4,5 cm.
89. De top lag op 1,03 m + NAP en over een afstand van 5,5 m daalde het vloerniveau van de rioolgoot in de richting van de Voorstraat met 10 cm.
90. Spoornummer S224
91. Drempel op 1,38 m + NAP
92. Spoornummer S146
93. bovenkant vloer op 1,44 m + NAP
94. Spoornummer S130, baksteenformaat 25x12x6 cm
95. s1-bek-2
96. Onder andere het type r-gra-73 is aanwezig.
97. r-kop-1
98. Het betreft een r-bak-4 of een r-bak-32.
99. r-pis-1 en r-pis-6 (geheel ongeglazuurd).
100. w-spa-3.
101. Het object is belvormig, 13,5x14,4x3,2 cm en heeft een centraal gat aan de bovenkant.
102. gl-koo-5
103. Eén complete daklei was 24x16,5x0,5 cm en een tweede circa 20x15x0,5 cm.
104. Janse 1986, 20-21, 62-63.
105. Klijn 1995, 330, tegel 2.
106. BIA Xiaal 486 (Van Haaster), ArcheoBone rapport 83 (Zeiler & Brinkhuizen).
107. Dodoens 1644, 1256; Blankaart 1698, 210.
108. In botanisch opzicht behoren paprika en Spaanse peper tot dezelfde soort, de zaden lijken dan ook sterk op elkaar.
109. Dodoens 1554, 677.
110. Laurieux 1992, 66-67.
111. Afb. 42, *Amomum grana paradisi*, uit vervolg op de Afbeeldingen der artseny-gewassen met derzelve Nederduitsche en Latynsche beschrijvingen door Adolphus Ypey in 1813 (Wikimedia commons).
112. Van Harten 1970.
113. Van Uytven 1992; Materné 1992.
114. Roffio(e)len zijn een soort pasteitjes van twee plakken gistdeeg met een vulling ertussen. Ze zijn vergelijkbaar met onze huidige ravioli.
115. Laurieux 1992, 56-66.
116. Blankaart 1698, 459; Nyland(t) 1711, 11
117. De Jong 1992; Van Dijk & Esser 2001; Nieweg 2006/ Pavlović & Nieweg 2007.
118. Matthey 2002
119. Oggins 2004.
120. Swaen 1948, p. 56.
121. Matthey 2002, 256-258. De grafelijkheidsrekeningen van het Henegouwse huis (1^e helft 14^e eeuw) wijzen erop dat zangvogels toentertijd door de elite werden versmaad: de Hollandse graven aten hoenders, kapoenen, reigers en patrijzen, maar geen kleine vogels zoals zangvogels of kwartels.
122. Matthey 2002, pp. 256-258.
123. Vondstnummer V28
124. Spoornummers S96, S97 en S103.
125. Spoornummers (S27, S32, meerdere fases), tegel-formaat 20x20x3 cm.
126. vloerniveau op 2,97 m + NAP.
127. Pluis 1997, 293 afb. A.01.27.02.
128. Spoornummer S49.
129. Spoornummers muren S21, S26.
130. poornummer doorgang deur S118, spoornummer raam/bevoorradingsluis S20.
131. Spoornummer S214.
132. Spoornummers kelder muren 144, S145, spoornummer vloer S135.
133. Spoornummer trap S140, spoornummer vloer/straat S139 op een hoogte van 2,75 m + NAP.
134. Spoornummers vloeren S201, S200
135. Vondstnummers V56, V57, V59, V60. Enkele in de 18^e en 19^e eeuw te dateren fragmenten van kleipijpen waren aanwezig in de verrommelde toplaag van de beerkelder.
136. Goubitz, 2001, OG-STT-type 130.
137. s2-kan-32, s2-kan-49, s2-kan-47, s2-kan-55, w-kan-15.
138. Mennicken 2009, 241. De kap, amict en kazuifel zijn kledingstukken van Rooms-Katholieke priesters. Een kap is een hoofddeksel, een amict een soort halsdoek en de kazuifel is het mouwloze opperkleeed.
139. Unger, 2006.
140. Mennicken, 2006.
141. w-kan-15?
142. we-bor-1, we-kop-1 en wa-bor-1.
143. Vastgesteld door dhr. S. Venhuis. Ook met dank voor het schoonmaken van het bord.
144. Types r-kom-8 en r-kop-11. Herkomstbepaling pers. communicatie dhr. S. Venhuis.
145. f-bor-4
146. Ten minste 6 individuen van het type r-pis-5.
147. Mennicken 2009, 79.
148. D. Gaimster 1997:374, H. Hellebrandt 1977:131 Afb.3 en 74, <http://books.google.nl/books?id=M340AAAAAAAJ&q=Robert+Thievin&dq=Robert+Thievin&pgis=1>
149. Dit is het Duitse keramiekmuseum in Düsseldorf. Mennicken 2009,79, 81.
150. s2-zal-9, r-zal-3, w-zal-2, m-zal-1.
151. Onder andere het type r-tes-17 is aanwezig.
152. gl-bek-19a, gl-roe-7, gl-roe-10, gla-sta-4, gl-fle-11, gl-fle-13?
153. Dit zijn de littekens van een ijzeren staaf, de pontil, die gebruikt wordt als 'handvat' van het voorwerp tijdens het blazen. Het glasproduct zit tijdens het blaasproces vast aan het pontil zodat het rondgedraaid kan worden of oren kunnen worden toegevoegd.
154. Ofwel 'torentjes-lepel', zo genoemd vanwege de torenachtige decoratie op de punt van de steel.
155. Klijn 1987, 55.
156. Baart 1977, 289
157. Clevis en Smit 1990, 122
158. Goubitz, 2001. Schoentype OG-STT 130, te dateren rond circa 1600.
159. Willemsen 1998, 120-121.
160. Vilsteren 1987, 40.
161. Zeer waarschijnlijk het type w-kan-15.
162. r-kop-36, r-bor-18, we-gra-1.
163. r-kop-11, V57.
164. we-bor-1.

165. r-bor-18.
166. Het voorlezen van nieuwjaarsgelukswensen door kinderen, waarna ze een (nuttig) cadeau of geld krijgen, is in Vlaanderen een nog veelvoorkomende traditie.
167. Van Bulck en Smets 2006.
168. Het kokerfragment is 6 cm lang en 1,5 cm in doorsnede. Het is gemaakt uit het pijpbeen van een middelgroot zoogdier.
169. Spoornummers muren S33, S43, S46, S47.
170. Spoornummer drempel S45, vloer S44 op 2,98 m + NAP.
171. Spoornummers kelder S12 (vloer) vloerhoogte 1,06 m + NAP, S13 (muren).
172. Spoornummer bestrating S210, top op 1,34 m + NAP.
173. Spoornummers S86, S5

174. Spoornummers keldermuur S217, beerkelder S216.
175. f-bor-2.
176. Klijn 1987, 82, 88, 96 afb. 105.

177. Waarschijnlijk betreft het een type gl-roe-1 of gl-roe-2.
178. Bartels 1999, 1018-1019.
179. Bartels 1999, 1069.9
180. Vilsteren 1987, 52 afb. 83 en 84.
181. Vilsteren 1987, 52. Echter, gezien de, waarschijnlijk door gebruik veroorzaakte, polijstglans kan het ook gebruikt zijn bij een handwerkactiviteit, bijvoorbeeld als weefzwaardje voor kleine weefstukken of als schoenlepel.
182. f-kop-1, p-kop-1, p-bor-9, p-bor-1.
183. r-pis-39 met standing, f-zal-4.
184. gl-bek-6, gl-roem-7, gl-fle-6?
185. Bartels 1999, 1086.
186. De zegelfragmenten zijn ter determinatie aangeboden aan het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag. Ze bleken te gefragmenteerd om de zegel-eigenaren te bepalen.
187. Spoornummer bezinkbakken S149, spoornummer riool S48, spoornummer bezinkbak S147.
188. f-bor-6, f-bor-8 en f-bor-8.
189. Matthey 2002.

7. Samenvatting en conclusies

Tussen 9 en 30 juni 2008 zijn tijdens een definitief archeologisch onderzoek archeologische waarden gedocumenteerd in het onderzoeksgebied Voorstraat 244 te Dordrecht. Ten aanzien van de geformuleerde doel- en vraagstellingen kan het volgende worden geconcludeerd:

Het dieper gelegen bodempakket bestaat uit natuurlijke stroomgordelafzettingen. Het diepst gelegen niveau zou een oudere beddingafzetting van het riviertje de Thure(drith) kunnen zijn. Hierop zijn restgeul- en oeverwalzettingen aanwezig van dezelfde Thure(drith). Dit pakket is afgezet nadat de stroomgeul zich (waarschijnlijk) in westelijke richting heeft verlegd. Deze afzettingen vormden gedurende de Late Middeleeuwen de oeverzone van Thure(drith), waarop de eerste bewoners zich toen vestigden. De top van dit oude landschap ligt hier op een diepte tussen 4,8 en 5,8 m onder het huidige straatniveau. Het land in deze oeverzone is voorafgaande en/of tijdens deze eerste bewoningsfase door mensen opgehoogd met een pakket venige klei. Dit pakket is aan de Voorstraat hoger gelegen en dikker dan ter hoogte van de Steenstraat. Aan de Voorstraat heeft het een dikte van ongeveer 3 meter, terwijl dat 30 meter zuidelijker, aan de Steenstraat, nog maar 1 meter is. Het pakket is mogelijk grotendeels in één keer opgeworpen en kan een dijk zijn geweest. Deze bewoningsfase dateert van vóór circa 1250. In de hierop volgende eeuwen hebben de bewoners de locatie steeds verder opgehoogd door het opwerpen van verschillende lagen klei. In tegenstelling tot het oudere ophogingspakket is dit geleidelijk ontstaan en kan gedateerd worden tussen circa het eind van de 13^e eeuw tot de 18^e eeuw. Het hoogteverschil tussen Voorstraat en Steenstraat wordt hierdoor minder, maar is ook nu nog duidelijk herkenbaar.

Uit de Late Middeleeuwen en de postmiddeleeuwse periode zijn bewoningssporen aangetroffen. Deze kunnen gedateerd worden tussen circa 1250 en 1920. Ze beslaan dus een bewoningsperiode van bijna 700 jaar. De bewoningssporen kunnen toegeschreven worden aan drie perioden, namelijk een middeleeuwse houtbouwfase, een middeleeuwse/16^e-eeuwse baksteenbouwfase en de postmiddeleeuwse bewoningsperiode.

7.1. De middeleeuwse houtbouwfase

De middeleeuwse houtbouwfase kan gedateerd worden tussen circa 1250 en 1300. Gedurende deze periode woonde men op de hoger gelegen dijkachtige ophoging. Langs de Voorstraat ligt dit bewoningsniveau op circa 2 meter onder het huidige straatniveau, aan de Steenstraat ligt dit circa 3,80 meter diep. Aan de kant van de Voorstraat was liggend hout gebruikt en werden palen en houten vlechtwerk aangetroffen. Dit zijn vermoedelijk de resten van houten structuren (mogelijk huizen) die haaks op de Voorstraat georiënteerd waren. Op de hierachter gelegen erven waren afval- en mestkuilen aanwezig. De vondsten uit deze kuilen kunnen worden geassocieerd met houtbewerking, scheepsvaart en visserij. Ook waren er relatief veel

scherven aanwezig van grote voorraadpotten van blauwgrijs aardewerk. Hieruit is mogelijk de status van handel- en overslaghaven af te lezen, die de stad Dordrecht gedurende deze laatmiddeleeuwse periode (al) had.

7.2. De Middeleeuwen na 1300 tot en met 1585

Rond het begin van de 14^e eeuw werden op de locatie de eerste bakstenen panden gebouwd. Het oudste pand stond in het midden van het onderzoeksgebied. Dit was een huis met een licht trapeziumvormig grondplan, dat haaks op de Voorstraat stond. Het had een lengte van 23,5 m, was aan de Voorstraat 8,4 m breed en aan de achterzijde 7,5 m. Nog gedurende de Late Middeleeuwen is het huis onverdeeld in een voor- en achterhuis. In het achterhuis was een lager gelegen kelder met een tongewelf aanwezig. Het voorhuis bestond vermoedelijk uit een ruimte met een zaalachtig karakter. In het voorhuis was een vloer van in visgraatpatroon gelegde bakstenen aanwezig. De kelder in het achterhuis was vanuit het voorhuis bereikbaar via een deur in de scheidingsmuur. De lager gelegen kelder kon via een trap naar beneden betreden worden.

In de achtergevel waren twee ingangen (deuren) aanwezig, waarvan er één uitkwam op een vloertje of straatje dat doorliep tot een verder op het achtererf gelegen structuur met een gewelfde beerkelder. De vondsten uit de beerkelder zijn te dateren tussen 1325 en 1375. Een tweede, veel grotere beerkelder op dit achtererf is te dateren in de 15e eeuw. Aan de westgevel was een onbebouwd voorplaatsje aanwezig, dat via de Voorstraat bereikt kon worden door een poort.

Langs de oostgevel was gedurende de Late Middeleeuwen ook bebouwing aanwezig. Dit zou een aanbouw kunnen zijn die gerealiseerd werd nadat het oorspronkelijk huis een grafelijke leen werd. Mogelijk wordt een groot deel van deze bebouwing opgesomd in de splitsingsakte uit 1585, waarin gesproken wordt over een (grote) keuken, open plaatsjes, kleine kamertjes en een kleine kelder.

Dit huis was vanaf 1385 in bezit van de graven van Holland en werd verpacht aan (rijke) Dordtse families, waaronder de invloedrijke families Van Malburg en Oem. Wanneer de Hollandse graven, gedurende de periode 1385 - 1603 in Dordrecht waren, logeerden ze in dit pand. Met zekerheid kan gesteld worden dat de Hollandse graven Willem VI in 1407 en Jan van Beieren in 1422 in dit huis verbleven.

Het huis stond bekend onder verschillende namen, respectievelijk als Porte Malburg, Huis Leeuwenburch en Mijnsheerenherberg. De leenmannen die het huis bewoonden waren vermoedelijk goed bevriend met de Hollandse grafelijke familie en behoorde zeker tot de rijke elite van de stad. Dit is in enige mate af te leiden uit de vondsten in de bijbehorende (middeleeuwse) beerkelders. Zo was er relatief veel glaswerk aanwezig en is er sprake van een gevarieerd dieet met enkele luxe etenswaren.

Fragmenten van drinkbekers en flessen zijn in groten getale aangetroffen. De drinkbekers betreffen waarschijnlijk voor-

namelijk maigeleins, lage komvormige drinkglazen, en ten minste één koolstronk glas. Beide typen glazen zijn voornamelijk gebruikt voor wijn.

Over het algemeen kan gesproken worden van een standaard middeleeuws dieet met als basisproducten rogge, tarwe en boekweit. De tarwe is mogelijk gegeten in de vorm van witbrood, dat in deze periode als een luxe product beschouwd moet worden. Ook was de fruitschaal van de bewoners rijkelijk gevuld, met name gedurende de 14^e eeuw. Dat blijkt uit de resten van ruim 20 soorten fruit, zuidvruchten en noten. Het gebruik van gele kornoelje kan wijzen op elite context. Ook het gebruik van exotische specerijen zoals (zeer veel) paradijskorrel en zwarte- en Spaanse peper, duidt op luxe voedingsgewoonten. Opmerkelijk is ook de vondst van grote aantallen zaden van de lampionplant. Het is mogelijk dat deze plant gewoon als sierplant of als geneeskrachtig kruid werd gehouden, maar opvallend is dat grote hoeveelheden zaden voornamelijk worden aangetroffen bij archeologische opgravingen van religieuze gebouwen, zoals de priorij van de voormalige Sint-Salvatorsabdij te Enname en het Sint Ursula Klooster in Delft. De plant had vroeger mogelijk een religieuze, symbolische waarde. Het is ook mogelijk dat het huis toch een relatie had met het naast- of achtergelegen gasthuis of kapel.

Ook de botresten van een knobbelzwaan en een kwak geven aan dat de bewoners behoorden tot de stedelijke elite. In het eerste geval gaat het vermoedelijk om een vogel die in tamme of half-wilde staat werd gehouden. Knobbelzwanen kwamen weliswaar ook in het wild voor, maar destijds alleen als wintergast. Het houden van zwanen was een heerlijk recht en kwam in Holland toe aan de graaf, die dat recht in leen kon geven aan hoge ambachtsheren, kastelen en steden. Voor de middeleeuwse elite (de adel, maar ook vooraanstaande burgers) waren zwanen normale consumptievogels en recepten voor de bereiding van zwanen komen dan ook standaard voor in middeleeuwse kookboeken.¹⁸⁹ Bij luxe banketten verschenen de vogels op tafel als prestigieuze objecten, waarbij de smaak van secundair belang was. De vogels werden dan opgediend in de vorm van pasteien. Daarbij werden gewoonlijk de kop, hals, vleugels en staart gebruikt, maar soms ook werd de hele vogel compleet met huid en veren geserveerd.¹⁹⁰ In de loop van de 17^e eeuw neemt de populariteit van de zwaan (en van andere grote vogels als reigers, ooievaars en pauwen) als consumptievoegel af.

Het feit dat botten van kwak slechts in drie andere archeologische contexten met een hoge sociale status zijn aangetroffen, onderstreept dat de bewoners van Mijnsherenherberg geen alledaags voedsel aten.

Voor de Late Middeleeuwen is onderzocht van welke vissoorten we resten in een opgraving moeten aantreffen om te kunnen concluderen dat het om slacht- en maaltijdresten van een welgestelde huishouding gaat.¹⁹¹ De vissoort blijkt daarbij niet belangrijk te zijn, de afmeting van de vis wel. Grote exemplaren zijn beter en schaarser (dus luxer) dan kleine. Kabeljauw en schelvis behoren tot de grote zeevissen, steur, zalm en paling tot de grote trekvissen en snoek en karper tot de grote zoetwatervissen. In de 15^e-eeuwse beerkelder van Mijnsherenherberg zijn resten aanwezig van relatief kleine vissoorten als pos, spie-

ring en sprout. De lengtes maken duidelijk dat we te doen hebben met kleine individuen, zoals het geval is voor de aangetroffen blankvoorn, snoek, baars, kabeljauw/wijting en tong. De verzameling visresten lijkt dus zeker niet te duiden op een hoge sociale status, maar daarbij moet worden bedacht dat de bestudeerde verzameling visresten voor een dergelijke uitspraak niet representatief is. Dat komt doordat de grote resten, die normaliter met de hand worden verzameld, grotendeels ontbreken.¹⁹² Ook is het mogelijk dat we hier te maken hebben met de resten van maaltijden van de bedienden. Als dit inderdaad het geval is geweest, is duidelijk dat de consumptie van spiering, haring en sprout belangrijk was.

Zeevis werd in deze periode meer gewaardeerd dan riviervis. Daarbij was vis van de grote rivieren weer beter dan die uit kleine rivieren of havens met goten, riolen en secreten. Vanwege allerlei vuiligheid werden die beschouwd als "*quaet en ongesont*".

Onder de middeleeuwse keramiek zijn geen bijzondere of luxe stukken aangetroffen. Metalen voorwerpen zijn onder andere een (kinder)fluitje en een miniatuurstoeltje, mogelijk een (kinder)speelgoedje van loodtin. Bijzonder is wel een zilveren sluitwerkje in de vorm van twee kerken en een schrijn.

7.3. De postmiddeleeuwse periode: 1585 - 20^e eeuw

In 1585 wordt het grafelijk leen gesplitst. Kort daarop, in 1613, wordt het leenverband opgeheven en komt het in particuliere handen. Het voorhuis van de oorspronkelijke grafelijke herberg en vermoedelijk ook de gehele aanbouw langs de oostgevel, komt in handen van de lakenhandelaar Cornelis Back Jacobsz.

In het voorhuis van Mijnsherenherberg wordt een luxe 17^e-eeuwse stijlkamer aangelegd. Onder de vloer van deze kamer was een riool aanwezig dat door hetzelfde huishouden in gebruik was als een inpandig secrete in de naastgelegen aanbouw. Op het achtererf was ook nog een beerkelder aanwezig. In beerkelders en het riool uit de periode van Back en de andere 17^e en 18^e-eeuwse bewoners, zijn onder andere veel glaswerk, een luxe pispot van steengoed, een koperen pan en een ivoren voorwerp gevonden. Onder de huisraad van de bewoners is veel keramiek aanwezig die in de keuken werd gebruikt, zoals kookpotten en bakpannen. Ook zijn er borden, bekers, kommen, kannen, olielampjes en een spaarvarken gevonden.

Onder de kommen is onder andere een set van Noord-Hollands slibaardewerk aanwezig en onder de kannen bevinden zich baardman- en boerendanskruiden. Voorwerpen die gebruikt werden bij ambachtelijke werkzaamheden zijn onder andere een smeltkroesje uit de Hessen regio in Duitsland en een houten handboor. Dat er waarschijnlijk ook kinderen woonden, is af te leiden uit de vondst van stenen knikkers en houten tollen. Andere speciale vondsten betreffen een schrijfstift of haarspeld, mogelijk van ivoor en een grote, intacte patacon.

Vanaf het einde van de 19e eeuw is de bebouwing in het onderzoeksgebied in gebruik als winkelpand. Er is sprake van één pand dat achtereenvolgens in gebruik is als modewarenhuis, als beddengoedzaak en als meubelwinkel.

Literatuur

- Baart, J., 1977: *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stads-kernonderzoek*. Dienst der Publieke Werken/Amsterdams Historisch Museum, Afdeling Archeologie, Amsterdam.
- Balen Jz, M., 1677: *Beschryvinge der stad Dordrecht* ect., Dordrecht (fotostatische herdruk Dordrecht 1966).
- Bartels, M. 1999: *Steden in Scherven 1. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dorsrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Stichting Promotie Archeologie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- Boer, D.E.H. de & E.H.P. Cordfunke, 2010: *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)*. Walburg Pers.
- Bulck G. van & G. Smets, 2006: Patacons uit het Mechelse Dijleslib: een spiegel van het volksleven van de zeventiende tot de twintigste eeuw. In: *Opgetekend verleden. Jaarboek van de mechelse vereniging voor stadsarcheologie*. Vol. 4. Jaargang 2006, 6-55, Mechelen.
- Clevis, H. en M. Smit, 1990: *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*. Stichting Archeologische IJssel/Vechtstreek, Kampen.
- Dam, P.J.E.M. van, 2003: Feestvissen en vastenvissen. Culturele, ecologische en economische aspecten van de visconsumptie in de Nederlanden in de Late Middeleeuwen. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (4), 467-496.
- Despriet, P.H., 1998: Kortrijks aardewerk 1250-1325. In: *Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen*. Vol. 18. Jaargang 1998, nr. 39, Kortrijk.
- Gaimster, D., 1997: *German stoneware 1200-1900*. British Museum Press, London.
- Goubitz, O., 2001: *Stepping Through Time, Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*.
- Haaster, H. van, 2010: Een archeobotanisch kijkje in de keuken van het pand 'Mijnsherenherberg' in Dordrecht (1350-1500). In: *BIAXiaal* 486. BIA Consult, Zaandam.
- Hellebrandt, H., 1977: Raerener Steinzug. In: *Steinzug ans dem Raerener und Aachener Raum*, Aachen.
- Janse, H., 1986 (red.): *Leien op Monumenten*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. Bosch & Keuning nv. Baarn.
- Jong, T. de, A. Carmiggelt & G. van den Eynde, 1997: Met de Nassaus aan tafel. Dierlijk botmateriaal uit het kasteel van Breda onderzocht. In: *Brabants Heem* 49-4, 121-129.
- Klijn, E.M.CH.F., 1987: *Eet- en sierlepels in Nederland tot ca. 1850*. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom B.V., Lochem.
- Klijn, E.M.CH.F., 1995: *Loodglazuuraardewerk in Nederland, de collectie van het Nederlands openluchtmuseum*. Nederlands Openluchtmuseum Arnhem.
- Korthorst, L. en J. Nollen, 2009: Archeologisch onderzoek Eindhoven - Oude Toren te Woensel. De opgraving en het onderzoek van de menselijke resten. In: *ACE rapport 21*.
- Matthey, I., 2002: *Vincken moeten vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland*, Hilversum.
- Mennicken, R., 2006: Raerener Steunzug: Technische und Künstlerische Entwicklungen. In: *Keramik zwischen Rhein und Maas. Keramische Begegnungen mit Belgien und den Niederlanden*. Beitrage zum 38. Internationalen Hafnereisymposium des Arbeitskreises für Keramikforschung im Töpfereimuseum Raeren, 30-46.
- Mennicken, R., 2009: *Schätze aus Raerener Erde. Katalog des Raerener Steinzeug aus dem Hetjens-Museum*. Deutsches Keramikmuseum Düsseldorf.
- Parfitt, T., B. Corke & J. Cotter, 2006: Townwall street Dover, Excavations 1996. In: *The Archaeology of Canterbury*. Vol. III, Heritage 2006, Canterbury.
- Pluis, J. 1997: *De Nederlandse Tegel, decors en benamingen, 1570 - 1930*. Primavera Pers, Leiden.
- Spencer, Brian, 1998: Pelgrim Souvenirs and Secular Badges. In: *Medieval finds from excavations in London: 7*. Museum of London.
- Swaen, A.E.H. (ed.), 1948: *Jacht-Bedryff*, Leiden.
- Unger, I., 2006: Der Kapuzinermönch aus dem Casteel Culemborg Niederlande, ein figürlicher gefäs des 16. Jahrhunderts aus Siegburger Steinzeug. In: *Keramik zwischen Rhein und Maas. Keramische Begegnungen mit Belgien und den Niederlanden*. Beitrage zum 38. Internationalen Hafnereisymposium des Arbeitskreises für Keramikforschung im Töpfereimuseum Raeren, 116-122.
- Vilsteren, V.T. van, 1987: *Het Benen Tijdperk: gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor 10.000 jaar geleden tot heden*. Provinciaal Museum Drenthe, Assen.
- Willemsen, A., 1998: *Kinder delijt. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*. Nijmegen University Press.
- Willemsen, A., 2000: Poppengoed precies bekeken. Verzameling, herkomst en functie van loodtinnen miniaturtjes. Gevonden Voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. Van Beuningen. In: *Rotterdam Papers 11*, Rotterdam.

Zeiler, J.T. & D.C. Brinkhuizen, 2010: Maaltijdresten uit de herberg. Archeozoologisch onderzoek van botmateriaal uit twee beerkelders van de Mijnsherenherberg in Dordrecht (1350-1500). In: *ArcheoBone rapport 83*. ArcheoBone, Archeozoological Research Bureau, Haren.

Afkortingen

ARCHIS: Archeologisch Informatiesysteem van de RACM
KNA: Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
mv: maaiveld
NAP: Normaal Amsterdams Peil